

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ

ХОРАЗМШОҲ ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ

(даври, маданий ҳаёт, манбалар)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЕТИ
1999

Жалолиддин Мангубердининг 800 йиллик юбилейига бағишлаб ёзилган ушбу тўпламда Хоразм тарихи, маданияти, Жалолиддин Мангубердининг тенги йўқ қаҳрамонлиги, мўғул босқинчиларининг аёвсиз қирғинларига қарши халқнинг озодлик йўлидаги қаҳрамонона курашлари тарихий воқеалар — далиллар ва ҳужжатлар — қўлёзма манбалар асосида акс эттирилган.

Тўплам мустақил Ватанимиз тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Таҳрир ҳайъати:

ЎЗР ФА академиги М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ (масъул муҳаррир),
тарих фанлари докторлари А. УРИНБОЕВ, М. ИСҲОҚОВ

Тақризчилар:

филология фанлари доктори О. УСМОНОВ,
тарих фанлари номзоди Б. МАННОНОВ

Ж 0503020904—з-342/99
М 355(04)—99 Рез. 99

© Ўзбекистон Республикаси ФА
«Фан» нашриёти, 1999 йил.

ISBN 5—648—02621—8

СУЗ БОШИ

Жорий йили халқимиз Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини нишонлайди. Бу ҳақда ҳукуматимиз бошлиғи Президентимиз Ислом Каримовнинг махсус Фармони қабул қилинган. Жалолиддин Мангуберди (Менгбурни)—жасур саркарда, давлат арбоби, XIII аср бошида Чингизхон бошлиқ мўғуллар бутун Урта Осиё, Урта Шарқ мамлакатларини босиб олиш учун олиб борган шафқатсиз ва даҳшатли босқинига қарши қаҳрамонона курашган улуғ ватанпарвар. У ўз халқи, ватани Хоразм давлатини сақлаб қолиш йўлида мўғул қўшинларига қарши жангларда мислсиз матонат кўрсатган эди. Жалолиддин тимсолида Урта Осиё халқлари, халқимиз орасидан бутун дунёга маълум ва машҳур бўлган Мусо Хоразмий, ал-Форобий, Беруний, Ибн Сино каби буюк алломалар, Исмоил Бухорий, Марғинович, Нажмиддин Кубро каби ислом арбобларигина эмас, машҳур саркардалар ҳам етишиб чиққанини кўрамиз. Жалолиддин шахсиятининг бу каби шаклланиши тасодиф эмас. У ўз даври ижтимоий-маданий жараёнлари ва юксак маънавиятининг мевасидир. Зеро, XII аср Хоразм, умуман Урта Осиёнинг иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, давлатчилик, маънавият жиҳатдан энг ривож топган даврларидандир.

Қўлёзмаларни ўрганиш XI—XIII аср бошларида бу ерда ҳунармандчилик, шаҳар қурилиши, савдо-сотиқ, маданият, илм-фан, санъатнинг турли соҳалари юқори даражада ривож топганини тасдиқлайди. Уша давр саёҳатчилари, муаллифларининг таъкидлашича, Мовароуннаҳр, жумладан, Хоразм ўлкаси бутун ислом оламида энг тараққий этган, бой ва кўркам, маънавий юксак ўлкалардан бўлган. Жалолиддиннинг ўз ўлкаси, шаҳарлари, маданий қадриятларига муҳаббати ва са-

доқати тенгсиз ёвга қарши шиддатли курашларга чорлади.

Жалолиддин юбилейига бағишланган ушбу тўпламда шарқшунос, тарихчи олимларимизнинг асосан X—XIII асрлардаги Урта Осиёнинг ижтимоий-иқтисодий даражасида илм-фан, маданият соҳасидаги эришган ютуқлари, Жалолиддин Мангубердининг фаолияти ва мўғулларга қарши олиб борган курашининг айрим саҳифалари, ўша даврни ҳозирда илмий адабиётларда ёритилиш даражаси каби мисоллар турли қўлёзмаларни, адабиётларни ўрганиш асосида ёритилиб берилгандир.

Тўпламда ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган Хоразмшоҳлар даврига оид айрим араб ва форс тилидаги ноёб қўлёзмалар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган. Жалолиддин Мангуберди ҳақида адабиётларнинг умуман камлигини, танқислигини назарга олганда ушбу тўплам билимга чанқоқ ўзбек илм-фанининг мазкур даврга бўлган қизиқишини маълум жиҳатдан қондиришга хизмат қилади, деб ишона-

ЎзР ФА академиги *М. М. Ҳайруллаев*.

О. БҒРИЕВ

ХОРАЗМШОҲЛАР САЛТАНАТИ ИЛМИЙ АНЪАНАЛАРИНИНГ ДАВОМИЙЛИГИ (ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МАНБАЛАРИ ТАҲЛИЛИ)

Жамият тарихида илмий анъаналар давомийлиги анча қадимги даврлардан бошланган. Бошқача қилиб айтганда, илм-фан ютуқлари узоқ тарих давомида авлоддан-авлодга мерос тариқасида ўтиб келмоқда. Қадимги юнон, ҳинд ва Урта Шарқ илмий анъаналари Бағдод халифалигида янги маълумотлар, назариялар билан бойитилгани ва у ўз навбатида, кейинги асрларда илм-фан ривожини учун катта туртки бўлгани маълум. Ҳозиргача сақланиб қолган ёзма ёдгорликлар асосида илмий анъаналар давомийлигини ўрганиш фан тарихи учун, қолаверса маданиятлар тарихини ўрганиш учун муҳимдир. Бу мавзунини умумий тарзда ёки айрим тарихий даврлар ва алоҳида ҳудудлар миқёсида ҳам ўрганиш мумкин. Шу нуқтаи назардан, Хоразмшоҳлар салтанатида илм-фан тараққиётини ўрганиш ва унинг кейинги асрларда қай даражада давом этганини, таъсир даражасини аниқлаш ҳам катта илмий аҳамият касб этади.

Мазкур мақолада ушбу илмий давомийликни Темурийлар даври ёзма манбалари таҳлили миёсолида кўриб чиқиш мақсад қилиб қўйилди. Зеро, Хоразмшоҳлар салтанатида фаннинг бир қанча соҳалари ривожланганлиги, талайгина олимлар ижод қилиб, қатор илмий асарлар ёзиб қолдирганлари аён. Лекин, ундан сўнг, мўғуллар истилоси даврида вайронагарчиликлар юз бериб, иқтисодиёт, фан ва маданиятга катта зиён етказилди. Темурийлар даври эса, Урта Осиёда мўғуллар истилосидан кейин илм-фан юксак ривожланган бўлган

саналади. Мазкур мавзудаги тадқиқот, Хоразмшоҳлар салтанатида яратилган илмий салоҳиятдан мўғуллар истилоси замонида нималар омон қолгани ва бу мерос кейинги асрлардаги илм-фан ривожига қанчалик аҳамият касб этганини маълум даражада аниқлаш имконини беради.

География ва астрономия. Фаннинг мазкур икки йўналиши қадимда ҳам ўрта асрларда ҳам ўзаро боғлиқ тарзда ривожланган. Бошқача қилиб айтганда, астрономияга оид асарларда географик маълумотлар ҳам ўрин олса (масалан, Ернинг шакли, катталиги, географик координаталар, иқлимлар чегаралари ва ҳ.к.) аксинча, географик манбаларда астрономияга оид айрим масалалар (Ернинг коинотдаги ўрни, Қуёш, Ой ва сайёраларнинг жойлашиш ҳолатлари ва ҳ.к.) қайд этилган.

Темурийлар даврида иккала соҳа ҳам яхши ривожланган эди. Чунончи, бир нечта географик асарлар ёзилган: Ҳофиз Аbru «География», Ғиёсиддин Наққош «Хитой сафарномаси», Абдураззоқ Самарқандий «Ҳиндистон сафарномаси».

Хоразмшоҳлар салтанатида яратилган географик меросдан Нажиб Бакроннинг «Жаҳоннома» китоби Темурийлар давригача етиб келган ва тарихчи Ҳофиз Аbru «География» асарини ёзишда ундан фойдалангани маълум.

Муҳаммад ибн Нажиб Бакрон Ануштагинлар—Хоразмшоҳлар даврида Хуросонда, аниқроғи Тус шаҳрида яшаб ижод этган олим. Унинг ижод йилларининг бир қисми Нишопурда ва Хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти Гурганжда ўтган.

Нажиб Бакрон битта дунё картаси тузиб, уни Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳга тортиқ қилгани маълум. Афсуски, бу карта бизгача етиб келмаган, фақат унга ёзилган «Жаҳоннома» номи билан машҳур изоҳнома сақланган, холос.

«Жаҳоннома» географияга оид қимматли ёдгорлик. Унинг мазмунидан хулоса қилинса, Нажиб Бакрон ўз даврнинг ушбу соҳадаги етук олимларидан эканлиги маълум бўлади. Муаллиф ўз асарини ёзишда шахсий мушоҳадаси ва бошқалардан сўраб билганларидан ташқари, кўпроқ ёзма манбалардан фойдаланган. Айрим манбаларнинг номлари қайд этилган; Ибн Хурдодбех «Китоб ал-масолик ал-мамолик», ал-Истахрий «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик», Носир Ҳисрав «Сафарнома», Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёд-

Горликлар» («Осор ал-боқия») ва «Китоб ат-тафҳим» ва ҳ.к.

Нажиб Бакрон «Жаҳоннома»да ёзган тафсилотлардан у чизган карта ҳақида умумий тасаввур олса бўлади. Мазкур карта матога ярим шарлар картасига ўхшатиб доира шаклида чизилган бўлган.

Картанинг муҳим томонларидан бири, унда градус тўри (параллел ва меридиан чизиқлари) ҳамда мамлакатлар чегаралари ўтказилганидир. Бошланғич меридиан Холидот оролларида ўтган. Картада ифодаланган жой номларининг бир қисмига, аниқроғи олти юз тасига «Жаҳоннома»да изоҳлар ёзилган.

Умуман олганда, «Жаҳоннома» кириш сўз ва лўнда ёзилган йигирма фаслдан ташкил топган. Унда географик узунлик ва кенгликлар, Ернинг обод чораги (рубъи маскун), денгизлар, кўллар, ороллар, дарёлар, тоғлар, чўллар, шаҳарлар, қабилалар, ер юзидаги ажойиб ва ғаройиб жойлар, маъданлар, халқаро савдо молларининг баъзи турлари каби маълумотлар ўрин олган. Кейинги асрларда яшаб ижод этган баъзи муаллифлар ўз асарларида Нажиб Бакроннинг «Жаҳоннома»сидан фойдаланганлар (Ҳамдаллоҳ Муставфий Қазвиний, Ҳофизу Абру, Султон Муҳаммад Балхий ва б.).

«Жаҳоннома»нинг иккита қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган: бири — Парижда, иккинчиси — Санкт-Петербургда. Ҳозирги замон илмий тадқиқотларида «Жаҳоннома» XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тилга олинган. Дастлаб, Париждаги, сўнгра Санкт-Петербург қўлёзмаси асосида тадқиқотлар, таржима-лавҳалар чоп этилди.

Муҳаммад ибн Нажиб Бакроннинг «Жаҳоннома» асари матнининг фотофаксимили 1960 йили Москвада рус шарқшуноси Ю. Е. Боршевский томонидан сўз боши ва кўрсаткичлар илова қилинган ҳамда мавжуд иккала қўлёзма нусхани қиёслаган ҳолда нашр этилди.

Шиҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид Ҳаравий (Хавофий) фанда кўпроқ Ҳофизу Абру лақаби билан машҳур бўлиб, Темурийлар даврининг асосий тарихчиларидан бири эди. Унинг ҳаёти ҳақида жуда кам маълумот сақланган, туғилган йили номаълум, вафоти ҳижрий 833 (милодий 1430) йил, Зинжон шаҳри ёнида дафн этилган.

Ҳофизу Абру дастлаб, Амир Темур хизматида котиблик қилган ва айни пайтда Соҳибқироннинг аксари юришларида тарихнавислик фаолиятини ҳам олиб бор-

маълум доиралар хусусида; 4) ёйлар ҳақида; 5) Қуёш, Ой ва бешта сайёранинг (Уторид—Меркурий, Зуҳро — Венера, Миррих—Марс, Муштарий—Юпитер, Зуҳал— Сатурн) ҳаракати. Иккинчи қисм уч бобдан иборат: 1) маъмура — Ернинг обод қисми ҳақида; 2) экватордаги жойларнинг хусусиятлари; 3) амалий ва геодезик астрономия масалалари.

Чағминийнинг мазкур асарида астрономиянинг ва Ернинг ҳолати билан боғлиқ энг муҳим масалалар оддий услубда ифодалангани сабабли, у фанга кенг татбиқ этила бошлади, бу китобдан кўплаб нусхалар кўчирилди. Ҳозирги вақтда Чағминий асарининг анчагина қўлёзмалари мавжуд ва улар дунёнинг йигирмага яқин давлатлари кутубхоналаридан ўрин олган. Ўз ФА Шарқшунослик институти хазинасида «Ал-мулаххас»нинг 5 та қўлёзмаси бор. (7761/III, 8796/II, 10417/XIII, 11599/III); улардан биттаси (10417) Темурийлар даврида 839 (1435) йили Машҳадда котиб Бурҳониддин Муҳаммад томонидан кўчирилган. Энг қадимгиси эса, Истанбулдаги Лолелий кутубхонасидаги 2141/2 рақамли нусха бўлиб, у милодий 1246 йилга тегишлидир.

Унинг бошқа тилларга таржималари бор, жумладан форсча таржимаси ҳам, улардан бири (XVI аср) Оксфорд кутубхонасида (№1524). Асар XIX аср охирида Г. Рудлов ва А. Хохгайм томонидан немис тилига ҳам ўгирилиб чоп этилди. Айрим лавҳалар рус тилига таржима қилиниб, нашр бўлган.

«Ал-мулаххас фи-л-ҳайъа» (Қисқача астрономия) ёки «Астрономияга кириш»), унинг номиданоқ астрономияга оид лўнда асар эканлиги кўринади. Шу сабабдан, кейинги даврларда унга қатор шарҳлар битилган ва улардан дастлабкилари XIV асрга тўғри келади. Шамсиддин Муҳаммад ибн Муборақшоҳ Мирак ал-Бухорий (ваф. 1340), Қамолддин ат-Туркманий (XIV аср ўрталари), Али ибн Муҳаммад Саййид Шариф Журжоний (1340—1413), Абдулвоҳид ибн Муҳаммад (XIV аср иккинчи ярми), Қозизода Румий (XV аср) ва бошқалар.

Темурийлар давридаги астрономик билимлар ривожига иккала олим — Беруний ва Чағминий меросининг ҳам ўз ўрни бор. Аниқроғи, Мирзо Улуғбекнинг Самарқанддаги астрономия илмий мактаби фаолиятида Берунийнинг «Қонуни Масъудий» ва Маҳмуд Чағминийнинг «Мулаххас фи-л-ҳайъа» асарлари асосий дастуруламал саналган. Чағминийнинг «Ал-мулаххас» асари

биринчи навбатда Қозизода Румий фаолияти билан боғлиқ.

Қозизода Румий (тахм. 1360--1437) Кичик Осиё ярим оролининг Бурса шаҳрида туғилган, 1403 йили Шерозда яшаб, машҳур астроном Насириддин Тусийнинг (1201—1274) «Астрономиядан лавҳалар» китобига шарҳ битган ва тахминан 1410 йили Мирзо Улуғбекнинг таклифи билан Самарқандга келиб, умрининг охиригача шу ерда қолган (3, с. 5). Қозизода Румий Улуғбекнинг Самарқанддаги астрономия мактаби фаолиятида бевосита қатнашган: Улуғбек мадрасасида дарс берган, қатор илмий асарлар яратган, йирик математик ва астроном сифатида танилган. Бу соҳада унинг иккита асарини кўрсатиш мумкин; биринчиси — Шамсиддин Самарқандийнинг (XIII аср 2-ярми) «Ашкол ат-таъсис» номли геометрияга оид рисоласига ёзган шарҳи — Шарҳ ашкол ат-таъсис». Араб тилидаги мазкур асарнинг айрим қисмлари рус тилига ўгирилиб чоп этилган (4. с. 20—42).

Қозизода Румий қаламига мансуб иккинчи машҳур асар астрономияга оид бўлиб, Чағминийнинг юқорида зикр этилган астрономик қўлланмаси билан боғлиқ ва «Шарҳ ал-мулаххас фи-л-ҳайъа» деб аталади. Румий бу асарга шарҳлар илова қилиб, шу асосда Самарқандда толиби илмларга астрономия асосларидан дарс ўтган. Қозизода Румий ўз маърузаларини араб тилида ўқиган ва Чағминий астрономиясига шарҳни ҳам араб тилида ёзган.

Улуғбек мадрасасида форсий асарларга ҳам эҳтиёж туғилган кўринади ва Маҳмуд Чағминий «Ал-мулаххас фи-л-ҳайъа» асарининг форс тилига ўгирилгани ушбу зарурат билан боғлиқ бўлган, дейиш мумкин. Мазкур форсча таржима Ҳусайн ибн ал-Ҳусайн ал-Хоразмий ал-Кубравий фаолияти билан боғлиқ.

Улуғбекнинг Самарқанддаги астрономия мактабида кўплаб аниқ фанлар вакиллари қатори Ҳусайн ибн ал-Ҳусайн ал-Хоразмий ал-Кубравий исмли хоразмлик астроном ҳам ишлаган. Исмидаги «хоразмий» ва «кубравий» нисбаларидан, у асли хоразмлик бўлиб ва кейинроқ Улуғбекнинг Самарқанд илмий мактабида ижод қилган, деган хулоса келиб чиқади. Бу олим фанда Маҳмуд Чағминийнинг ал-Мулаххас фил ҳайъа» асарини форс тилига ўгириб, унга шарҳ илова қилгани орқали маълум; таржимаи ҳолига доир ҳозирча бошқа маълумот йўқ.

УзФА Шарқшунослик институти хазинасида Ҳусайн

ал-Хоразмий қаламига мансуб битта қўлёзма асар мавжуд (5). Муаллиф асар «Муқаддима»сида «Мулаххас» номли қисқача китобни араб тилидан форс тилига ўгиргани, унга матннинг баҳсли жойларига, асл мазмунини бузмаган ҳолда, шарҳлар илова қилгани ҳамда ўз асарини «Нузҳат ал-муллоқ фий ҳайъат ил-афлоқ» («Подшоҳларнинг коинот тузилишидан ҳузур олиши») деб номлаганини ёзади. Ва яна: «асарнинг «Муқаддима»сини шаҳзода Муизиддин Абулманоқиб Абдулазиз кўрагоннинг номи ила зийнатладим», — деб таъкидлаб ўтган. Демак, муаллиф ўз асарини Абдулазизга бағишлаб ёзган ва бу шаҳзода Улуғбекнинг ўғли эканлиги «Муқаддима»даги кейинги сатрлардан маълум бўлади. Унда, жумладан, шундай дейилган:

«Иккала томондан (яъни, ота ва она томондан) аслзода ва насаби иккала томондан улуғ ушбу шоҳзода... ҳар икки томондан халифаликка арзигулик (дир). Жаҳон султонлари, Дашти Барка ва Қибчоқ хоқонлари унинг фарзандлигига ҳар қанча ғурурлансалар арзийди... (У) динпарвар шоҳ Улуғбекнинг нури дийдаси... Бу шоҳзоданинг камолоти нишоналари чарақлаган офтоб чеҳрасига битилсин ва шон-шуҳрат байроқлари осмон кунгуралари учига етиб ўрнашсин; Оллоҳ уларнинг ҳар иккаласининг подшоҳлиги ва саодатини зиёда қилсин» (5, 125 б варақ).

Асарнинг ёзилган йили матнда қайд этилмаган, бироқ, юқоридаги сатрлардан бунни аниқласа бўлади, чунки «Оллоҳ уларнинг ҳар иккаласининг подшоҳлигини зиёда қилсин», деган сўзлар асар Улуғбек ва Абдулазиз бир вақтнинг ўзида ҳукмдор бўлиб турган чоғда ёзилганлигини англатади. Бу ҳолатни бирмунча ойдинлаштириш учун ўша давр тарихий воқеаларини қисқача шарҳлаб ўтиш лозим бўлади.

Маълумки, Мирзо Улуғбекнинг бешта ўғил фарзандидан учтаси ёшлигидаёқ вафот этган. Қолган икки ўғли Абдуллатиф (1428—1450) ва Абдулазиз (1430—1449) эди. Абдуллатиф, асосан, Ҳиротда бувиси Гавҳаршод бегим қошида тарбия топди. Улуғбекнинг ёнида эса фақат кенжа ўғли Абдулазиз қолган эди, холос (6, 214—319-бетлар).

Темурийлар салтанатининг ҳукмдори Мирзо Шоҳрух 1447 йили Эронзаминда исён кўтарган невараси Султон Муҳаммад ибн Бойсунқур устига юриш қиладди ва ушбу сафарда оламдан кўз юмади.

Мазкур аянчли воқеа хабаридан сўнг, Мирзо Улуғбек Хуросонга йўл олади ва Мовароуннаҳр ҳукмдорли-

гига ўгли Абдулазизни қолдиради. Улуғбек Хуросонда кўп қола олмади. Чунки унинг кетганидан хабар топган кўчманчи ўзбеклар Абулхайрхон бошчилигида Сирдарёнинг қуйи ҳавзасидан Мовароуннаҳрга чопқин ясадилар. Воқеадан хабар топган Улуғбек 1448 йили шошилинч равишда Самарқандга қайтади. Ундан сўнг, 1449 йили Хуросонда Абдуллатиф бош кўтариб Мовароуннаҳрга тахтни эгаллаш учун юриш бошлайди. Мирзо Улуғбек ҳам лашкар йиғиб, унга қарши Жайхун томон йўл олади ва ўрнига Самарқанд тахтида Абдулазизни қолдиради. Маълум бўладики, Абдулазиз икки марта қисқа муддат Самарқанд тахтида ҳукмдор бўлиб турган. Мирзо Улуғбек ўлдирилган туннинг эртасига Абдуллатифнинг буйруғи билан, Абдулазиз қатл қилинади. Ҳусайн Хоразмий юқорида қайд этилган асарини Абдулазиз Самарқанд тахтида ҳукмдор бўлиб турган йилларда, яъни 1447—1449 йиллар оралигида ёзган, бевосита унинг топшириғига кўра ёзган бўлиши мумкин.

Ҳозирги тадқиқотларда Абдулазиз тўла-тўқис салбий шахс сифатида таърифланган; у ҳукмдорлик чоғида мансабини сунистеъмол қилгани, савдогарларнинг молини зўрлаб мусодара этгани, айш-ишратга берилгани, ўта уқувсиз бўлгани; шу билан бирга, Улуғбек уни жуда эркалатиб юборгани ва Абдуллатифдан анча устун қўйгани таъкидлаб ўтилган. Ҳусайн Хоразмий асарининг муқаддимасида Абдулазиз ҳақида юқорида қайд этилганларга бутунлай тескари фикр билдирилган. Муаллиф аввало, бу шаҳзодани иккала томондан насаби улуғ ва Дашти Қипчоқ султонлари ундан фахрланса арзийдиган даражада, деб таърифлайди. Бироқ тадқиқотларда Абдулазизнинг онаси кимлиги кўрсатилмаган. Бу масалага қуйидаги таҳлил асосида қисман аниқлик киритиш мумкин.

Маълумки, Улуғбекнинг учта хотини бўлган. Биринчиси — Оғо Бегим, Муҳаммад Султоннинг қизи; иккинчиси Ҳусн Нигорхон Оғо, Халил Султоннинг қизи (6, 312—313-бетлар). Бу маликаларнинг иккаласи ҳам Хонзоданинг неваралари бўлади, чунки Муҳаммад Султон Хонзоданинг Мирзо Жаҳонгирдан ва Халил Султон эса Мирзо Мироншоҳдан кўрган ҳомилаларидан дунёга келган. Хонзода эса, ўз навбатида, Узбекхон авлодидан эди.

Улуғбекнинг учинчи хотини — Оқ Султон Оғо; у Султон Маҳмудхон ибн Суюргатмишхоннинг қизи эди (6, 312-бет). Шундай қилиб, Мирзо Улуғбек уч томонлама кўрагон (хоннинг куёви) ҳисобланади.

Хусайн Хоразмий ёзганлари юқоридаги дастлабки таърифлаб ўтилган иккита маликага тўғри келади. Бироқ, Оғо Бегим 1419 йили вафот этган (6, 312-бет). Демак Абдулазизнинг онаси, бу шаҳзоданинг туғилган йили (1430) эътиборидан, Хусн Нигорхон Оғо бўлиши мумкин. Муаллиф, шунингдек, Абдулазиз исмига «Музиддин Абдулманоқиб» («динни иззатловчи иқтидор соҳиби») деган унвонларни ҳам қўшган. Демак, Абдулазиз билимда, хусусан астрономия соҳасида, анча иқтидорли бўлган кўринади ва мазкур астрономияга оид асарнинг унга бағишлаб ёзилгани ҳам тасодифий ҳол эмас. Муаллифнинг: «Бу шаҳзоданинг камолоти нишонлари чарақлаган офтоб саҳифасига битилсин», — деган сўзлари ҳам билимда яхши уқуви борлигига ишорадир. Эҳтимол, ўғлининг худди шу қобилияти туфайли Улуғбек унга алоҳида эътибор билан қарагандир. Кейинги тадқиқотлар, Абдулазиз ҳақида мавжуд салбий хулосаларни ўзгартирса ажаб эмас.

Демак, Хусайн Хоразмийнинг «Нузҳат ал-муллоқ» асари Чағминий «Мулаххас»ининг шарҳлар илова қилинган форсча таржимасидир. Ушбу асар фанда қай даражада ўрганилган, деган савол туғилади.

Ҳозирча бу асарнинг иккита нусхаси борлиги маълум: Лондон (Оксфорд №1524), Тошкент (№1207/3). Тошкент УЗФА Шарқшунослик институти хазинасидаги нусхада асарнинг фақат биринчи қисмидан дастлабки икки боби бор, холос. Мазкур нусха Институтнинг Шарқ қўлёзмалари каталоги биринчи жилдида қисқача тавсифланган (7, с. 232). Лекин бу асарнинг номи «Фариштанинг осмон сфералари тузилишидан ҳузур олиши» («Услада ангела в устройении небесных сфер») деб ноғри таржима қилинган. Тўғриси: «Подшоҳларнинг кинот тузилишидан ҳузур олиши».

Мазкур тавсифдаги хато, кейинчалик, бошқа тадқиқотларда ҳам такрорланди (18,2, с. 486). Уларда яна Хусайн ал-Хоразмийнинг иккита асари борлиги айтилган: бири — «Нузҳат ал-муллоқ», иккинчиси — «Шарҳи Мулаххас». Бизнингча, бу иккаласи алоҳида асарлар бўлмай, балки юқорида қайд этилган «Нузҳат ал-муллоқ»нинг ўзгинаси. Чунки Хусайн ал-Хоразмий, таъкидлаб ўтганимиздек, Чағминийнинг «Мулаххас»ини шарҳлар илова қилиб таржима қилган. Унда яна, олимнинг вафоти йили 1485 йил, деб кўрсатилган. Юқоридаги таҳлилдан эса, Хусайн ал-Хоразмий XV аср ўрталарида, яъни Улуғбек салтанатининг охирида, Абдулазиз ҳукмдорлиги чоғида ҳам ҳаёт эканлиги аён бўлади.

Демак, Чағминий «Мулаххас фи-л-хайъа» асарининг форсча таржимаси ёки шарҳи деганда, Ҳусайн Хоразмийнинг Самарқандда Улуғбек астрономия мактабида яратилган «Нузҳат ал-муллоқ» асарини тушунмоқ керак.

Тарихий асарлар. Хоразмшоҳлар салтанатида, бошқа илмлар қатори, тарих соҳасида ижод қилганлар ҳам бўлган. Абул Вафо Муҳаммад Ахсикатий (вафоти 1126 йилдан кейин), Музаффариддин Абуссано Маҳмуд ибн Арслон Хоразмий, Мунтажибуддин Абу Саъд Муҳаммад ан-Насавий, Минҳожиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Умар ал-Бухорий, Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ҳаравий кабилар Ануштегинлар—Хоразмшоҳлар даврида яшаб, тарихий асарлар яратишга ҳисса қўшганлар. (9, с. 118—127). Лекин Муҳаммад Хоразмшоҳ ва Султон Жалолоддин ҳамда мўғуллар истилоси воқеалари XIII асрнинг йигирманчи йилларидан кейин, яъни мўғуллар ҳукмронлиги йилларида ёзилган тарихий асарларда акс этган. Ибн ал-Асирнинг «Комил фи-т-тарих» (1230 йили ёзилган), Насавийнинг «Сийрати Жалолоддин» (1241 йилдан кейин ёзилган), Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгушо» (1260 йили ёзиб тугалланган) ва Рашидаддин Фазлуллоҳнинг «Жомеъ ат-таворих» (1300—1311 йилларда ёзилган) тарихий асарлари ана шундай бош манбалардир. Улар кейинги асрлар, яъни Теурийлар салтанатида ҳам мавжуд бўлиб, ўша даврда ёзилган тарихлар учун ҳам маълум аҳамият касб этди.

Маълумки, XV аср давомида Амир Темур ва унинг авлодлари салтанати тарихидан ҳикоя қилувчи қатор йирик тарихий асарлар яратилган. Уларнинг аксариятида, дастлаб, Шарқ ислом мамлакатлари тарихи баён этилиб, воқеалар шарҳини муаллиф ўзи яшаган давр тарихини илова қилиш билан яқунлаган. Масалан, Ҳофизи Аbru «Мажма ат-таворихи султония» номли йирик тарихий асарини ёзганда, Рашидаддин Фазлуллоҳнинг «Жомеъ ат-таворих» асаридан фойдаланган ва «Зайли Жомеъ ат-таворих» сарлавҳаси остида ўзидан қўшимча маълумотлар ҳам илова қилган. Шунингдек, Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» асарини ёзганда, унинг «Муқаддима» қисмида берилган мўғуллар истилоси воқеаларини Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгушо» асаридан олганлигини таъкидлаб ўтади.

Тасаввуф. Ануштегинлар — Хоразмшоҳлар салтанатида тасаввуф таълимоти ҳам ривожланиб, унинг ўзига хос илмий илдизлари, йўналишлари ва намояндалари бўлган. Аҳмад Жом, Юсуф Ҳамадоний, Фаридуддин

Аттор, Нажмиддин Кубро (1145—1225) каби йирик мутасаввифларнинг фаолияти ана шу даврда кечган. Булардан Фаридууддин Аттор ва Нажмиддин Кубро фаолиятининг охириги йиллари Хоразмшоҳ Муҳаммад даврига тўғри келади. Улар ёзган асарлар Темурийлар давригача етиб келган ва бу иккала машҳур олим ҳақида Темурийлар даврининг буюк мутафаккир шоири Алишер Навоий асарларида анча кенг маълумот берилган.

Алишер Навоий «Насоим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват» («Улуғлик хушбўйликларини таратувчи севги шабодалари») номли тазкирасини ҳижрий 901 (милодий 1495—1496) йили ёзган. Бу асарда 750 дан ортиқ шайхнинг ҳаёти ҳақида маълумот берилган ва у, асосан, Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» китоби таржимасидан иборат. Шу билан бирга, Навоийнинг ўзи ҳам айрим қўшимча маълумотлар киритган (10, 449—453-бетлар; 11, 57—67-бетлар). Демак, шайх Нажмиддин Кубро ҳақида Темурийлар даври манбаларидан дастлаб Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» асарида ёзилган, дейиш мумкин.

Абдурахмон Жомий (1414—1492 йиллар) — Темурийлар салтанатидаги йирик шоир сифатида танилган: айти пайтда тасаввуф шайхи ҳам бўлган, аниқроғи нақшбандия тариқати мухлиси ва давомчиларидан саналади. Жомий бу соҳада Саъиддин Кошғарийнинг (вафоти 1456) муриди ва куёви эди. Нақшбандия тариқатининг Темурийлар давридаги йирик намояндаси ва давомчиси Хожа Аҳрор билан ҳам ёзишмалар орқали тасаввуф таълимоти бобида мулоҳазалар баён қилган. Алишер Навоийнинг таклифи билан машойихлар ҳақида «Нафаҳот ул-унс» номли асар ёзган (10; 449-бет).

«Насоим ул-муҳаббат»да Нажмиддин Кубронинг тасаввуфда сулукка дохил бўлиш ниятида, Эронзамин ва араб мамлакатларига сафар қилгани, турли машҳур шайхлар хизматида бўлиб, ниҳоят ўзи ҳам шайхлик даражасига етгани, сўнгра ватани Хоразмга қайтиб кубравия тариқатига асос солгани, кўпгина мурид-мухлислар орттиргани ва мўғуллар Урганчга бостириб келганда, шаҳар аҳли билан елкама-елка туриб ёвга қарши жанг қилгани ҳамда шу жангда ҳалок бўлгани ҳақида хабар берилади.

Хоразмшоҳлар салтанатида яшаб ижод этган яна бир йирик тасаввуф намояндаси Фаридиддин Аттор

бўлиб, унинг Темурийлар даври маънавий маданиятида ўзига хос ўрни бор.

Фаридиддин Аттор ибн Абубакр ибн Иброҳим XII аср ўрталарида Нишопур яқинида дунёга келиб, 1221 йили мўғуллар истилоси даврида вафот этган. У юздан ортиқ илмий асарлар ёзиб қолдирган. Улардан баъзиларигина ҳозирга қадар сақланиб қолган, холос. Машҳур асарларидан «Тазкират ул-авлиё» ва «Мантиқ ут-тайр», шунингдек, «Асрорнома», «Мусибатнома», «Илоҳийнома», «Мухторнома», «Хусравнома» асарлари ана шулар жумласидандир.

Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» асари асосида Темурийлар даврида Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» асарини ёзгани маълум. Бу тасаввуфий асарга қизиқиш Алишер Навоийда мактабда сабоқ ўрганиб юрган ёшлик йиллариданоқ бошланган эди. Уша кезларда Навоий «Мантиқ ут-тайр»ни қайта-қайта ўқиб, қаттиқ таъсирланади ва бу ҳақда «Лисон ут-тайр» асарида, жумладан, шундай ёзади:

Менга ул ҳолатда табъи булҳавас
«Мантиқ ут-тайр» айлаб эрди мултамас.

Топти сокин-сокин ул такрордин
Сода кўнглим баҳра ул гуфтордин.

Табъ ул сўзларга бўлгач ошно,
Қилмади майл ўзга сўзларга яно.

Одат эттим ул ҳикоятлар била,
Қуш мақомидин киноятлар била.

Чун бирар сўзин топар табъим кушод.
Топсам эрдиким, недур ондин мурод.

Завқи кўп хушҳол этар эрди мени.
Шарҳи онинг лол этар эрди мени. (12; 5-бет).

Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» асарини Алишер Навоий ёшлик йиллариданоқ катта завқ билан мутолаа қилган бўлса-да, лекин ўзининг «Лисон ут-тайр» асарини анча кексайган чоғда, ҳижрий 904 (милодий 1498—1499) йили ёзади. Шоир бу китобни форсийдан туркийга ағдариб, айни пайтда, тасаввуфга, хусусан, нақшбандия тариқатига онд маълумотлар асосида тўлдирган, яъни янги мазмун бериб бойитган. Ҳозирги вақтда иккала асарнинг қиёсий таҳлилига бағишланган қатор тадқиқотлар чоп этилган.

Юқорида география, астрономия, тарих ва тасаввуф соҳалари бўйича келтирилган мисоллардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Хоразмшоҳлар салтанатида яратилган ёзма мероснинг бир қисми (ҳам табиий, ҳам ижтимоий фанлар соҳалари бўйича) Темурийлар давригача етиб келган ва XV асрда Мовароуннаҳр ва Хуросондаги илм-фан тараққиётида муҳим ўрин тутган.

МАНБАЛАР ВА АДАБИЕТЛАР

1. Муҳаммад ибн Нажиб Бакрон. Джахан-наме (Книга о мире)/ Издание текста, введение и указатели Ю. Е. Боршевского. М., 1960.
2. Хофиз Абру. География, ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзма. № 5364.
3. Нази-заде Руми. Комментарий на «Компендий астрономии» Чагмини.// Предисловие, перевод с арабского языка и примечания П. Г. Булгакова. Ташкент, 1993.
4. Аҳмедов А. Трактат Шамсиддина Самарканди «Обоснованные предложения». Из истории точных наук на средневековом Ближнем и Среднем Востоке. Ташкент, 1973. С. 20—42.
5. Хусайн ал-Хоразмий ал-Кубравий. Нузхат ал-муллоқ фий ҳайъа ал-афлок». ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, № 1207/III, 124 б—150 б варақлар).
6. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. Тошкент, 1995.
7. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекистана. Т. I. Ташкент, 1952.
8. Матвиевская Г. П., Розенфельд Б. А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII—XVII вв). Книги 1—3. М., 1983.
9. Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов. М., 1986.
10. Ўзбек адабиёти тарихи. II том. Тошкент, 1977.
11. Исломов Х. Нажмиддин Кубронинг ҳаёт йўли// Шайх Нажмиддин Кубро. Қутби даҳр. Тошкент, 1998.
12. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Тошкент, 1991.

А. БОБОЖОНОВ

ЕҚУТ АЛ-ҲАМАВИЙНИНГ «МУЪЖАМ АЛ-БУЛДОН» АСАРИДА ХОРАЗМ

Ўрта асрларда ёзилиб бизгача етиб келган араб манбаларида Хоразмга оид тарихий ва географик характердаги кўпгина маълумотлар келтирилган. Ал-Муқаддасий, Ибн Ҳавқал, Ибн ал-Боттута, Еқут ал-Ҳамавий, ал-Қалқашандий, Ибн Арабшоҳ ва бир қатор ўрта асрларда яшаган араб муаллифлари Хоразмнинг ўтмиши, унинг шаҳарлари, хоразмлик олимлар, шоир ва адиблар. Хоразм аҳлининг урф-одатлари ва фазилат-

лари ҳақида талай асарлар ёзиб қолдирганлар. Машҳур олим, биограф, тарихчи ва географ Ёқут ал-Ҳамавийнинг «Муъжам ал-булдон» («Мамлакатлар қомуси») асари ҳам шулар жумласидан бўлиб, биз ўз илмий тадқиқотимизда мазкур асарда мавжуд Хоразм воҳаси географияси ва ундаги илмий-маданий ҳаёт ҳақидаги маълумотларни ўрганишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Ёқут Абу Абдуллоҳ Шаҳобиддин Ёқуб ибн Абдуллоҳ ар-Румий ал-Ҳамавий XII аср охири XIII аср биринчи ярмида яшаб ижод этган таниқли олимдир¹. У 575/1179 йил Византияда таваллуд топган бўлиб, насаби жиҳатидан юнон миллатига мансуб эди. Ешлигида арабларга асир тушиб, Асқар ибн Иброҳим деган Ҳама шаҳридан бўлган бир савдогарга қул тариқасида сотиб юборилади. Ёқутнинг хўжайини давлатманд, лекин чаласавод киши эди. Ҳисоб-китоб ишларида бир кишига муҳтожлигидан у Ёқутга таълим беришга қарор қилди ва буида ўз маблағларини аямади. Тез орада Ёқут араб тили, тарих, адабиёт ва ҳисобни ўрганди. У аввал хўжайини билан, кейинчалик эса бир ўзи тез-тез савдо ишлари билан турли ўлкаларда сафарларда бўлиб, мустақил савдо билан шуғуллана бошлайди. У, жумладан Сурия, Ироқ ва Форс қўлтиғларидаги шаҳарларда бўлди. Халифаликнинг ўша даврдаги халқаро савдо маркази ҳисобланган, Форс қўлтиғида жойлашган Киш оролларига бир неча бор бўлган саёҳатлари Ёқутнинг географик ва адабий савияси тараққиётига катта таъсир кўрсатган. Ёқут бу сафарлардан кўп нарса ўрганди ва катта таассуротлар орттирди. 596/1199 йил шундай сафарларнинг бирида Ёқут хўжайинининг вафоти ҳақида эшитди ва бу воқеа унинг қулликдан озод бўлишига сабаб бўлади. Шу даврдан бошлаб у Боғдод шаҳрида қўним топди ва форс тили билан шуғулланиб, қўлзма китоблар савдоси билан машғул бўлди. Кейинроқ Ёқут эътиборли филологлар ал-Уқбарий (вафоти 616/1219 й), Ибн Яъиш (вафоти 843/1245 й) лардан таълим олади ва уларни устозларим деб атайд².

610/1213 йилдан эътиборан, умрининг охириги кунларигача, деярли 16 йил давом этган (орада қисқа танаффус ҳам бўлган) саёҳатлар Ҳамавий ижодига ижобий таъсир этди. Турли мамлакатларга бўлган бу сафарлар натижасида Ёқут ўзининг қатор асарлари учун қимматли маълумотларга эга бўлди. Ҳамавий 613/1216 йили Дамашқда, ундан сўнг Ҳалаб, Ибрил, Урмия,

Табризда бўлиб, кейин Шарқий Форсга йўл олди ва Нишопурда икки йил тўхтаб қолади. 615/1218 йили Ҳирот орқали Марвга келади. Марвнинг бутун дунёга машҳур кутубхоналари, улардаги нодир ва қимматбаҳо асарлар уни икки йил банд қилди. Хусусан, шу ерда Ҳамавий ўзининг машҳур «Муъжам ал-булдон» асарини ёзиш фикрига келди, ҳатто Ёқутда бу шаҳарда бутунлай қолиб кетиш орзуси ҳам бўлди³.

Ёқут 616/1210-617/1220 йилларда Хоразмда бўлиб, унинг пойтахти Гурганж (арабча Журжония ҳозирги Урганч) ни зиёрат қилади. Бу ҳақида у: «Гурганж мен кўрган шаҳарлар ичида энг азими ва кўркамидир»,⁴ деб ёзган. Лекин ўша вақтда мўғил босқинчиларининг Самарқанд ва Бухорони забт этганлиги ва Чингизхон аскарларининг фалокатли қадамлари Урганч остоналарига ҳам етиб келаётганлиги ҳақидаги хабарлар Ҳамавийни бу мамлакатдан чиқиб кетишга мажбур этди. Шунга қарамай, у бу диёр билан танишишга, у ҳақида бой маълумотлар тўплашга улгурди.

Ёқут ал-Ҳамавийнинг фалсафа, тарих, география ва бошқа фанларга тааллуқли ўнга яқин китоби мавжуд бўлиб, уларнинг муҳим тарихий ва географик аҳамиятга эгаларидан бири «Муъжам ал-булдон» асаридир. Асарни ёзиш ғояси муаллифнинг фикрига, юқорида айтиб ўтганимиздек, 615/1218 йили Марвда келган эди ва асарнинг ёзилиш сабаби ўз-ўзидан унинг моҳиятини очиб беради. Кунларнинг бирида Ёқут Марв олими Абу Саъд ас-Самъоний мажлисида иштирок этади. Мажлисида ҳадисларда учрайдиган Арабистондаги «Хубоша» деган жой хусусида сўз боради. Ёқут бу сўзнинг этимологик маъносига асосланиб, худди шундай талаффуз этилишини исботлайди, лекин у ердагилардан бири қайсарлик қилиб «Хабоша» деб талаффуз қилиниши керак, деб туриб олади. Ўша вақтда Марвда китобларнинг кўп бўлишига қарамай, Ёқут ўз талаффузини асослай оладиган бирорта манба топмайди. Шундан кейин у лозим бўлганида «справочник» (қомусий луғат) вазифасини бажарадиган, номларнинг шарҳинигина бериб қолмай, балки уларнинг аниқ талаффузини ҳам кўрсатадиган географик луғат тузишга аҳд қилади.⁵ Шундай қилиб, бу асар мазмун ва моҳияти жиҳатидан тарихий-географик ва филологик луғатлар жанрга киради. Ҳамавийнинг ҳам бу асардан кўзда тутган мақсади шундай эди: у ўз асарининг кириш қисмида: «Бу китоб мамлакатлар тоғлар, текисдиклар ва пасттекисликлар, қишлоқлар, манзиллар ва

нисбат берилган жойлар — денгизлар, дарёлар ва кўллар, зиёратгоҳлар, бутхоналар ва ҳайкаллар»⁶, ҳақида деган. Шунинг учун ҳам асарнинг номини «Муъжам ал-булдон», яъни «Мамлакатлар қомуси» деб атаган. Асар муқаддима, кириш қисми ва асосий қисмдан иборат. Муқаддимада муаллиф асарнинг ёзилиш сабаби, ундаги географик маълумотларнинг моҳияти, унинг ғояси ҳақида айта туриб, охирида ўзидан олдин географияга оид асарлар ёзган ва асарларидан фойдаланган кўпгина олимларнинг номларини келтиради⁷.

Муқаддимадан сўнг асарнинг кириш қисми бошланиб, у беш бобга бўлинган. Уларда ер шакли ҳақида ҳар хил назариялар, иқлимларга бўлиш, буржларни аниқлаш, географик асарларда учрайдиган астрономик география терминларини изоҳлаш ва баъзи ноҳиялар аҳолисининг характеристикаси ҳақида сўз кетади. 50 бетга яқин кириш қисмидан сўнг луғатнинг асосий қисми бошланади.

Асосий қисмда жойларнинг номи, ҳар бир сўзнинг биринчи ҳарфига қараб алифбо тартибда берилган ва қисқа унлилар қўйиб (ҳаракатлантириб) ёзилган жой номидан кейин унинг қандай талаффуз қилиниши муфассал тушунтирилган. Шундан кейин, одатда изоҳ қилинаётган маълум бир жойнинг географик ўрни ва қайси буржга тобе эканлиги кўрсатилган. Кейинги маълумотлар жойларнинг тарихига оид бўлиб, мазкур шаҳарнинг бино қилинган вақти, аҳолисининг кимлардан иборат эканлиги, тарихда қандай роль ўйнагани ҳақида ҳикоя ва ривоятлар нақл қилинади. Агар бу жой ҳақида Қуръон ёки ҳадисларда сўз борган бўлса, лозим бўлган цитаталар келтирилади. Ҳар гал мунтазам равишда қайси мавзе ҳақида сўз борса, ўша ердан чиққан машҳур кишилар (диний уламолар, адиблар, шоирлар)нинг номи келтирилади. Бу маълумотлардан ташқари Ҳамавий, айниқса, ўзи кўрган шаҳар, қишлоқ ва жойларни батафсил шарҳ қилади. Шу билан бирга асар масаллар, ҳикоялар, шеърий парчалар ва бошқа муаллифлардан келтирилган маълумотлар билан тўлдирилган. Академик И. Ю. Крачковский бу асарга шарҳ бера туриб шундай дейди: «Унда тарихий-жуғрофия билан бир қаторда дин, маданият, этиология, фольклор ва ҳижрий сананинг бошланғич олти асри адабиёти ҳам ўрин олган»⁸.

Ёқут ал-Ҳамавийнинг мазкур асари бир қатор олимлар томонидан ўрганилган⁹. Улардан биринчилари ал-Идрисий, Абул Фидолар бўлиб, кейинчалик эса евро-

палик шарқшунослар, голландия мактаби вакиллари Голлус, Гроновиуслар ўз нашрларида асар ҳақида айтиб ўтдилар. Шундай бўлсада Европада асарга кечроқ. XIX асрга келиб эътибор қаратилди. Бунда Расмуссен (1814) ва Френ (1823) ларнинг хизматлари тахсинга лойиқдир. XX асрнинг бошларига келиб эса асар Розен томонидан ўрганилди.

Асарнинг 1866—1873 йилларда чиққан нашри Вюстенфельднинг Жаҳон арабшунослиги қаршисида қилган буюк хизматлари деб тан олинди. Бу нашр ҳозирга қадар ҳар бир арабшунос учун муҳим қомусий луғат вазифасини бажариб келмоқда. Асар 1906 йилда Қоҳирада яна бир бор нашрдан чиқди. Бу нашр Вюстенфельднинг нашридан фарқ қилмасада, баъзида унда фойдали вариантлар учраб туради.¹⁰

Академик И. Ю. Крачковский ҳам ўз ишларида мазкур асар устида тўхтаб ўтган. Шунингдек, «Муъжам ал-булдон» асари Ўзбекистонда ҳам илмий жамоатчиликка яхши маълум бўлиб, шарқшунослар Ҳ. Ҳикматуллаев, В. Ваҳобова, Б. Эрматовлар унда келтирилган маълумотлардан ўз илмий тадқиқотларида фойдаланганлар¹¹. Шундай бўлса ҳам асар тўлиғича ва ҳар томонлама ўрганилган деб бўлмайди. Бу асарни чуқурроқ ўрганиш жараёнида Урта Осиё, хусусан Хоразм тарихи ва маданиятига оид қатор маълумотларни учратиш мумкин. Биз ўз мақоламызда Еқут ал-Ҳамавийнинг илмий мероси устида олиб бораётган (ҳали тугалланмаган) илмий тадқиқотимиз жараёнида тўплаган Хоразм воҳаси, ундаги шаҳар ва қишлоқлар географияси, у ерлардан етишиб чиққан уламолар ҳақидаги маълумотларни қисқача шарҳлаб ўтамиз. «Муъжам ал-булдон» асаридаги Хоразм воҳасига тегишли географик маълумотлар алоҳида диққатга сазовор бўлиб, улар Хоразмнинг шаҳар ва қишлоқлари номлари, уларнинг географик ўрни, иқлими, сувлари ҳақида ҳикоя қилади. Муаллиф Хоразм тўғрисида ёзар экан, аynи пайтда, қадимги юнон географи Клавдий Птоломей (II аср) ва астроном Абу Авн Исҳоқ ибн Али (XIII аср) ларнинг географик маълумотларини келтиради:

«Батлимус ўзининг «Хоразм достони» асарида келтиришича, Хоразм бир юзу ўн етти даража ва тўққиз дақиқа жуғрофий узунликда ва қирқ беш даража кенгликда, олтинчи иқлимда жойлашган... Абу Авн ўз «Зиж» ида айтишича у (Хоразм) бешинчи иқлимнинг охири, тўқсон бир даража ва эллик дақиқа узунликда, қирқ тўрт даража ва ўн дақиқа кенгликда жойлашган...»¹².

Шунингдек, Ҳамавий Хоразм ҳақида, — «Хоразм — бу бир муайян шаҳарнинг номи эмас, балки ноҳия (ўлка) номидир»¹³, — деб ёзади. Олим Хоразмга 1219—20 йили борганлигини, ўлка жуда обод, бинолари кўп ва қишлоқлари бир-бирига яқинлигини айтади ва «... қишлоқлари сердарахт бўлишига қарамай, у ерда иморатсиз жойни кўрмайсиз, дарахтларнинг кўпи тут ва теракдир. Агар терак иморатга ишлатилса, тут ипак қурти учун овқат. Хоразмда бозори бўлмаган қишлоқни учратиш жуда қийин. Уйлашимча ер юзида Хоразмдек кенг ва аҳолиси кўп жой бўлмаса керак. Шу билан бирга у ерда тўлиқ тинчлик ва хотиржамлик ҳукм суради...»¹⁴. деб, воҳа ҳақидаги маълумотларини тўлдиради. Ҳамавийнинг маълумотларидан шуни англаш мумкинки, хоразмшоҳлар ҳукмронлиги (XI—XIII асрлар) даврида мамлакатда осойишталик, маъмурлик ва тўкин-сочинлик бўлган. Бу эса ўз навбатида воҳада илм-фан, маданият ривожланишига имкон яратган. «Абу Райҳон Берунийнинг бир китобида Хоразмнинг илгари номи Фил бўлган, деган гапни ўқиганман, — деб, давом этади муаллиф — ... у ер баъзи камчиликларига қарамасдан яхши мамлакат, одамлари олим, зийрак ва бадавлат кишилардир. Лекин 618 йили мўғиллар келиб уни хароб қилган, кўп кишиларни ўлдирган, обод жойларни қум тепаларга айлантирган...»¹⁵. Еқут ал-Ҳамавий ўз кўзи билан кўрган Хоразмнинг пойтахти ал-Журжония (Урганч) ҳақида махсус тўхталиб батафсил гапирди: «Ал-Журжония — Жайхун дарёси бўйида жойлашган катта шаҳар. Хоразмликлар уни ўз тилларида Гурганж деб аташади; арабчалаштирилган номи ал-Журжония. Қадимда Хоразмни Фил дейишарди, сўнг уни ал-Мансура деб номлашди. У Жайхуннинг шарқида жойлашган бўлиб, дарё тошиб уни хароб қилди. Мазкур Гурганж шаҳри эса ал-Мансуранинг рўпараси, ғарбий томонда жойлашган кичкина шаҳар эди. Шаҳар хароб бўлиб, ундан асар ҳам қолмаганидан сўнг Хоразм аҳолиси Гурганжга кўчиб ўтдилар. Унда яшашлари учун масканлар барпо қилдилар ва ал-Журжония азим шаҳарга айланди...»¹⁶. Ҳамавий келган даврда Урганч ислом шарқининг энг бой ва энг маданий шаҳарларидан бири эди. У Хоразм давлатининг пойтахти, Хоразмшоҳ Муҳаммад ва унинг сарой аҳллари жойлашган шаҳар бўлиши, илм-маърифат ва маданият ғоят тараққий этган, уламолар, шоиру адиблар кўплаб тўпланадиган жойлиги билан диққат марказида эди. Шундай даврда босқинчи Чингизхон аскарларининг фало-

катли қадамлари Урганч остоналарига етиб келди ва уни вайрон қилди. Бу ҳақида Ёқут: «Мен бу шаҳарни 616 йили мўғиллар қўлига ўтиб хароб бўлишидан олдин кўрган эдим. У мен кўрган шаҳарлар ичида энг азими ва кўрками эди. Мўғиллар уни хароб қилганидан кейин, у ўзгариб фақат баъзи нишоналаргина қолган»¹⁷, — деб эслайди.

Олимнинг Хоразмда қанча яшаганлиги аниқ эмас, лекин Хоразмнинг шаҳар ва қишлоқларидан бир нечасида бўлганлиги маълум. Воҳа ҳақида ёзар экан, муаллиф унинг қуйидаги шаҳар ва қишлоқларини санаб ўтади. Жумладан, 1. Ҳайвақ (ҳозирги Хива) ҳақида: «У Хоразм шаҳарларидан бири бўлиб, Ҳайвақ қўрғонлари ва Хоразм оралиғи тахминан ўн беш фарсах (бир фарсах — 6 км). Хоразмликлар уни ўз тилларида Хива, у ерликларни эса ал-Ҳивақий дейишади. Ҳайвақ аҳолиси Хоразмнинг бошқа шаҳарларининг аҳолисидан истесно тарзида шофийий мазҳабидадир...»¹⁸. 2. Замахшар ҳақида: «у Хоразм ноҳияларидан бўлган тўлиқ бир қишлоқдир, — деб туриб машҳур олим аз-Замахшарийнинг ўз туғилиб, ўсган қишлоғи ҳақида айтган сўзларини келтиради, — Мен Хоразмнинг номи машҳур бўлмаган қишлоғида туғилдим. Уни Замахшар деб аташарди. Отамнинг айтишича Замахшарга бир аъробий келиб унинг исмини сўради. Унга Замахшар деб айтишди...»¹⁹. 3. Баф²⁰. 4. Ишша²¹. 5. Тумуртош ҳақида ўша ерлик фузалоларнинг шеърларидан икки мисра келтиради²². 6. Хорур, Хоразм қишлоқларидан, Савкон атрофларида жойлашган²³. 7. Хушмисан²⁴. 8. Рузан²⁵. 9. Дарғон ҳақида: «Жайхун дарёси бўйида жойлашган шаҳар бўлиб, Хоразмнинг бошланғич ҳудудларидандир. Марвгача бўлган йўлда жойлашган. Жайхуннинг юқори ноҳияларидан. Шаҳар билан Жайхун дарёси оралиғида тахминан 2 милл масофада экин майдонлари ва боғлар бор бўлиб, шаҳар аҳли ундан фойдаланадилар. Мен уни 616 йилнинг рамазонида Марвдан Хоразмга ўтаётганимда кўрдим...»,²⁶ — деб хабар беради. XI—XIII асрларда — Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даврида Хоразмда илм-фан ривожланди ва юксак даражага кўтарилди. Унинг ҳар бир шаҳар ва қишлоқларидан диний ва дунёвий илмларда фаолият кўрсатган уламолар, шоирлар, адиблар етишиб чиқди. Улар ўзларининг фаолиятлари натижасида дунё фанига беқиёс ҳисса қўшдилар. Ёқут ал-Ҳамавий мазкур «Муъжам ал-булдон» асарида Хоразм воҳаси ҳақида хабар берар экан, унинг шаҳар ва қишлоқларидан етишиб чиққан ва илму

фани, маданияти ва маънавиятида муҳим роль ўйнаган шахслар ҳақида ҳам тўхтаб ўтади.

«Насаби жиҳатидан у ерлик бўлган таниқли шахслар ва уламоларнинг саноғи йўқ...» — деб бошлайди муаллиф, хоразмлик уламолар ҳақида. Асли хоразмлик бўлиб, Бағдодда яшаган муҳаддис Абу Фазл Довуд бин Рашид ал-Хоразмий ҳақида Ёқут қуйидагича маълумот беради: — «У Дамашққа сафар қилиб, у ерда Валид ибн Муслим, Абу Зарқо Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ас-Сағоний, Солиҳ ибн Амр, Хасан ибн Иброҳим ал-Кирмоний, Абул Хафс Умар ибн Абдурахмон ал-Аммор ва улардан бошқаларни тинглаган. Муслим ибн ал-Ҳажжож, Абу Зуръа ар-Розий, Абу Хотам ар-Розий ва Солиҳ ибн Муҳаммад Жазаралар ундан ҳадис ривоят қилганлар. Ал-Бухорий «Қаффарот ал-иймон» китобида Муҳаммад ибн Абдурахмондан у ҳақида ривоят қилган. Ундан ривоят қилганларнинг охиригиси Абул Қосим ал-Бағавийдир»²⁷. Абу Саъд ат-Тамимийнинг «Ал-ансоб» китобида келтирилишича Довуд бин Рашид ал-Хоразмий 239 йилда кўзи ожиз бўлиб қолганидан сўнг вафот этган. У яна Ҳашим бин Башир ва Абул Мулислардан ривоят қилган бўлиб, ундан эса Ҳусайн бин Идрис ал-Ансорий ривоят қилган²⁸.

Хоразмнинг Замахшар қишлоғида туғилиб вояга етган, адаб ва наху (грамматика) илмларида машҳур олим Абул Қосим Маҳмуд бин Умар бин Муҳаммад аз-Замахшарий 467 йилнинг ражаб ойида туғилиб, 538 йилнинг арафа кечасида Журжонияда вафот этган. У фозил кишилар билан учрашган ва ўзидан кўпгина илмий мерос қолдирган. Айниқса тафсир, ҳадисларга шарҳ ва тил бўйича ёзган асарлари диққатга сазовор. Шунингдек, у шеърӣ девонлар муаллифидир. Юқорида келтирганимиздек олим ҳақида Ҳамавий Замахшар бобида тўхталиб, унинг ўз қишлоғи ҳақида айтган сўзларини келтиради ва «аз-Замахшарий ҳақида: Мен «Муъжам ал-удабо»да айтиб ўтдим»²⁹ — дейди. Ёқут ўзининг машҳур асарларидан бири «Муъжам ал-удабо»да Замахшарий ҳақида, унинг устозлари ва шогирдлари тўғрисида қимматли маълумотлар келтириб унинг асарларини санаб ўтади. Машҳур олим аз-Замахшарий ҳақида ат-Тамимий Табаристонда Абул Муҳасим Исмонил бин Абдуллоҳ ат-Тувайлидан, Замахшарда эса Абу Амру Амр бин Хасан ас-Самсардан эшитганлигини айтади. Олим ҳақида яна Абул Муҳосин Абдурахмон бин Абдуллоҳ ал-Баззоз, Самарқандда Абу Саъд Аҳмад бин Муҳаммад аш-Шоший, Хоразмда Абу Тоҳир Самон

бин Абдулмалик ал-Фақиҳ ва бошқалар хабар берганлар³⁰. Шунингдек, Ҳамавий хоразмлик уламолардан Абу Бакр Муҳаммад ибн Саид ибн Муҳаммад ал-Дарғоний, шоир Абу Тоҳир бин ал-Ҳусайн ал-Хорурий ал-Хоразмий ва Абу Муҳаммад Абдуллоҳ бин Муҳаммад ал-Бафийлар ҳақида тўхтаб ўтади. Ал-Бафий ҳақида муаллиф хабар бериб, унинг шофий мазҳабида таниқли фақиҳ бўлганлигини, адиб ва гўзал шеърлар эгаси эканлигини айтади ва унинг шеърларидан тўртликлар келтиради. Юқоридагиларда келтирилганларни хулоса қилиб айтиш мумкинки, Еқут ал-Ҳамавийнинг ушбу «Муъжам ал-булдон» асарини бошқа манбалар билан қиёсий ўрганиш азалдан Ўрта Осиёнинг йирик маданий ва иқтисодий марказларидан бири бўлган Хоразм воҳаси маданияти тарихини тўлароқ ёритиш учун муҳим маълумотлар бериши шубҳасиздир.

ИЗОҲЛАР

1. Еқут ал-Ҳамавийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида қаранг: Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. IV. С. 334—336; Ибн Халликон. Вафойот ал-аъён (араб тилида). II жилд. Миср, 1892. 210—214-бетлар.
2. Крачковский И. Ю. Уша асар. VI. 336-бет.
3. Уша асар. 336-бет.
4. Еқут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-булдон (араб тилида). III жилд. Миср 1906. 79—80-бетлар.
5. Еқут ал-Ҳамавий. Уша асар. I жилд. 6—7-бетлар.
6. Уша асар. 2-бет.
7. Уша асар. 7—8-бетлар.
8. Крачковский И. Ю. Зикр қилинган асар. IV. 330-бет.
9. Уша асар. 330—332-бетлар.
10. Уша асар. 333-бет.
11. Ҳикматуллаев Ҳ., Шойсломов Ш. «Еқут ал-Ҳамавий». Тошкент: «Фан», 1965; Воҳобова Б. А., Памятники арабоязычной биографической литературы XII—XIII вв. как источники для истории культуры Средней Азии// канд. дис. филол. наук. Ташкент, 1970.
12. Еқут ал-Ҳамавий. Зикр қилинган асар. III жилд, 474-бет.
13. Уша асар. 474-бет.
14. Уша асар. 475—476-бетлар.
15. Уша асар. 477—479-бетлар.
16. Уша асар. 79-бет.
17. Уша асар. 80-бет.
18. Уша асар. 503-бет.
19. Еқут ал-Ҳамавий. Зикр қилинган асар. IV, 399—400-бетлар.
20. Еқут ал-Ҳамавий. Уша асар. II. 43-бет.
21. Еқут ал-Ҳамавий. Уша асар. I. 257-бет.
22. Еқут ал-Ҳамавий. Уша асар. II. 411-бет.
23. Еқут ал-Ҳамавий. Уша асар. III. 425-бет.
24. Уша асар. 422-бет.

25. Еқут ал-Ҳамавий. Уша асар. IV. 298-бет.
 26. Уша асар. 53-бет.
 27. Еқут ал-Ҳамавий. Уша асар. III. 479-бет.
 28. Абӯ Саъд ат-Тамимий ас-Самъоний. Ал-ансоб.
 II жилд. Байрут, 1988. 409-бет.
 29. Еқут ал-Ҳамавий. Зикр қилинган асар. IV. 408-бет.
 30. Абӯ Саъд ат-Тамимий ас-Самъоний. Зикр қилинган асар. III жилд. 163—164-бетлар.

И. ЭЛМУРОДОВ

ЕҚУТ АЛ-ҲАМАВИЙНИНГ «МУЪЖАМ АЛ-УДАБО» АСАРИДА ХОРАЗМ АДИБЛАРИ

Лавҳул Маҳфузда шундай ёзилган экан. Шаҳобиддин Абу Абдулло Еқут бин Абдулло ар-Румий ал-Ҳамавий ва Бағдодий умри давомида турли шаҳар ва мамлакатларни кезиб, дарбадарликда ҳаёт кечирди. Ибн Халликон, Ҳожи Халифа (Котиб Чалабий) каби ўрта аср тарихчилари Еқут ал-Ҳамавийнинг ёшлигиданоқ асирга олиниб, Боғдодга келтирилгани ва қул бозорида сотилганидан ривоят қилишади¹. Уни Аксар бин Абу Наср Иброҳим ал-Ҳамавий деган бир кимса сотиб олади. Бу одам тижорат билан шуғулланар эди. Аммо саводининг йўқлиги туфайли ишлар унча юришмасди. Шу сабабдан у Еқутнинг илм олишига алоҳида эътибор беради ва кейинчалик ўзининг савдо ишларини унга ишониб топширади. Еқут тижоратнинг орқасидан Шарқнинг кўп шаҳар ва ўлкаларини кезиб чиқади. Шундай сафарларнинг бирида (бу воқеа 596/1199 йилдан кейин содир бўлади) у хўжайинининг вафот этганини эшитиб қолади ва ўз юртига қайтиб, қўлидаги омонатни эгасининг ворисларига қайтариб беради. Айни пайтда у озодликка ҳам чиқиб олади².

Шу тариқа унинг ҳаётида янги саҳифа бошланади. Дастлабки 10—15 йил у яна Шарқнинг кўплаб шаҳар ва ўлкаларига саёҳат қилади. У китоб савдоси билан ҳам шуғулланар, айни пайтда шу билан бир қаторда тарих, жуғрофия, ҳадис ва калом илми каби илмларни чуқур ўрганиб борарди. Шундай қилиб у 613/1216 йили яна сафарга отланади ва бир неча ўлкаларни кезиб чиққандан сўнг, 1217—1218 йилларда Марвга келади³ ва бу ерда анча туриб қолади. Бу даврда Марв хоразмшоҳлар давлати тасарруфида эди. Салтанат тахтида эса Муҳаммад Хоразмшоҳ фармонбардор эди. Хоразм давлатида ҳукм сураётган осойишталик, тўкин-сочин-

лик, элнинг фаровонлиги, фан ва маданиятнинг гуркираб ривожлангани ва ижод аҳли учун қулай шарт-шароитлар мавжудлиги сайёҳ Ёқутни бу юртга бутунлай боғлаб қўяди. У Марв кутубхоналарини кўриб, ҳайратга тушади ва уларнинг доимий муҳлисига айланади. Шунингдек, мамлакатнинг табиий иқлими, шаҳар ва қишлоқлари, халқнинг турмуш тарзи, тарихи, адабиёти ва маданияти билан яқиндан танишишга ҳаракат қилади. Бунинг учун у бир томондан Марв кутубхоналаридан самарали фойдаланар ва эшитган, кўрганлари билан ҳосил қилган илмини янада мустаҳкамлаб борарди. Ҳамавий номини тарихда қолдирган, унинг олим сифатида ва оламида шон-шуҳратини оширган «Муъжам ал-удабо» («Адиблар луғати») ва «Муъжам ал-булдон» («Шаҳарлар луғати») каби асарларини ёзиш фикри ҳам худди шу ерда пайдо бўлган эрса ажаб эмас. Ёқутнинг Хоразм ва Мовароуннаҳр шаҳарлари ва вилоятлари ҳақида ёзганларига асосланиб, унинг илм соҳасида бундай юқори мақомга эришувида Хоразм давлатининг ҳам хизмати беқиёс бўлганини эътироф этиш лозимдир, албатта.

Сайёҳлик қон-қонига сингиб қолган, бир жойда қўним билмас Ёқут ибн Халликоннинг ёзишича, у Марвдан Нисога боради ва ундан Хоразмга ўтади⁴. Аммо худди шу пайтларда шундай улуғ ва қудратли салтанатнинг осойишталигига таҳдид солиб, мамлакатнинг шарқий сарҳадларига, кейинчалик минг-минглаб тинч аҳолининг ёстиғини қуритган, халқ бошига битмас-туганмас кулфатлар солган мўғул-татар босқини ҳам келган эди. Бу эса Ёқутнинг шошилиш равишида Хоразмни ташлаб кетишига сабаб бўлади ва у кўзлаган мақсадига тўла эриша олмайди. Масалан, ўша даврларда фан соҳасида катта ютуқларга эришган Чағминий, эл орасида машҳур бўлган Нажмиддин Кубро каби хоразмлик улуғ алломаларнинг «Адиблар луғати»га кирмай қолиши сабаби ҳам Ёқутнинг Хоразмда қисқа вақт бўлганига далолатдир. Бироқ, шунга қарамай, «Адиблар луғати»да хоразмлик адиблар тўғрисида кўпгина қимматли маълумотлар борки, уларнинг айримлари бошқа тарихий манбаларда учрамайди.

«Адиблар луғати»да муаллиф замонасига қадар яшаб, ижод этган минг нафардан ошиқроқ Шарқ адиб ва шоирларининг таржимаи ҳоли ва асарларидан намуналар берилган. Шулар қаторида хоразмлик ўн тўққиз нафар адиб ва шоирнинг ҳаёти ҳамда ижодий фаолиятига алоҳида тўхталиб ўтилган. Биз қуйида уларнинг

ҳар бирига қисқа-қисқа шарҳ бериб, таништириб ўта-
миз.

Ёқут Ҳамавий асарга алифбо бўйича тартиб бер-
ган, биз эса уларни яшаган даврига қараб жойлашти-
рамыз.

АҲМАД ИБН МУҲАММАД АС-САҲРИЙ АБУЛ ФАЗЛ

Муҳаммад ас-Саҳрийнинг туғилган йили аниқ эмас.
У 406/1016 йили ўлдирилган⁵. Ёқут Саҳрийнинг Хора-
змшоҳ саройида хизмат қилгани, сўзга чечан ва ҳозир-
жавобликда тенгсиз бўлганини таъкидлайди. Унинг
Хоразмшоҳ Абул Аббос Маъмунга атаб ёзган мадҳияси
ва Абул Фатҳ ал-Бустий ҳамда ас-Суҳайлийга ёзган
қасидасидан намуналар келтиради.

Ёқут Саҳрий тўғрисида Абу Муҳаммад Маҳмуд ибн
Арслон ва Саолибий маълумотларидан фойдаланиб
ёзади. Аммо Саолибийнинг «Йатимат ад даҳр» асари-
да у ҳақда маълумотлар учрамайди. Муҳаммад ибн
Арслоннинг Ёқут фойдаланган «Хоразм тарихи» кито-
би эса бизгача етиб келмаган. Саҳрий ҳақида ҳозирча
бошқа манбаларда ҳам ҳеч қандай маълумотлар йўқ.

АҲМАД ИБН МУҲАММАД АЛ-ҲУСАЙН АС-СУҲАЙЛИЙ АЛ-ХОРАЗМИЙ

Суҳайлий Хоразмшоҳ Абу Аббос Маъмун саройида
вазир бўлган (Берунийга замондош ва ҳатто яқиндан
таниш бўлиши ҳам мумкин). Асарда баён этилишича,
у нозик таъб шоир ҳам бўлган. Ёқут унинг «Равзат ул-
Суҳайлий фил авсоф вал ташбиҳот» («Ташбеҳлар ва
қисслар тўғрисида Суҳайлий боғи») асарини кўрсатиб
ўтади⁶. Бу асар Ҳожи Халифанинг «Кашфи зуннун»
китобида ҳам қайд этилган (1. 583).

Суҳайлий вазирлик лавозимидан фойдаланиб ижод
аҳлига ҳомийлик ҳам қилиб турган. Унинг рағбати
билан Ҳасан ибн ал-Ҳорис ва Ҳисуний деган адиб «Фи
мазҳаби китаб ас-Суҳайлий» («Мазҳаб ҳақида Суҳай-
лий китоби») асарини ёзади. Китобда Ҳанафий ва
Шофий мазҳаблари устида гап боради.

Суҳайлий негадир вазирликни тарк этиб, Бағдодга
кешиб қолади ва 405/1014 йилда Ройдаги Сарра мавзе-
сида вафот этади.

Ёқут бу маълумотларни ёзишда ҳам Маҳмуд ибн
Арслон ва Саолибийдан фойдаланган. Аммо Саолибий-
нинг китобида Суҳайлий тўғрисида маълумот йўқ.

МУҲАММАД ИБН АҲМАД АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ

Урта асрларда яшаб ижод, этган, дунё халқларининг ҳурмат-эътиборини қозонган машҳур алломаларимиздан бири Абу Райҳон Беруний номи «Адиблар тўплами»да зикр этилган адиб ва шоирлар орасида халқимизга кўпроқ яқин ва танишроқдир. Ҳозиргача Берунийнинг кўплаб асарлари ўзбек тилига ўтирилган ва у ҳақда бир қанча илмий тадқиқотлар амалга оширилган.

Ёқут Берунийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига кенгроқ тўхталиб ўтади. Китобнинг етти саҳифаси (308—314) Берунийга ажратилган. Айниқса, келтирилган маълумотлар орасида Беруний шеърлятига оидлари жуда аҳамиятлидир. Берунийнинг шеърлятга бўлган муносабатини кўплаб манбаларда учратиш мумкин, лекин унинг шоирлиги ҳақида бирон маълумот ёки шеърларидан бизнинг замонамизгача етиб келгани маълум эмас эди.

Ёқут унинг подшоҳлари билан суҳбатлари ва Абул Фатҳ ал-Бустийни мадҳ этиб ёзган шеърларидан парчалар келтиради (Бу шеърлий бўлаклари шарҳлаб ва Берунийнинг адабий фаолияти тўғрисида ҳурматли олимларимиздан бири А.Расулов «Беруний ва унинг шеърлари ҳақида баъзи мулоҳазалар» номли мақола-сини ёзган).

Ёқут Марв жоме масжидининг вақф кутубхонасида Беруний асарлари рўйхатини кўрганини ёзади⁷. У Беруний ҳақидаги маълумотларни ёзишда Маҳмуд ибн Арслоннинг «Хоразм тарихи» китобидан фойдаланган.

АҲМАД ИБН ИБРОҲИМ АЛ-АДИБИЙ

Бу адибнинг туғилган йили ва вафоти тўғрисида ҳеч қандай маълумот берилмаган. «Абу Саъид Хоразмий Хоразмнинг машҳур фозилларидан, адиб ва шоир. Абу Фадл Сафарий: «Унинг китобини ўқидим, ҳусни хати беҳад гўзал ва кучли хотира соҳиби» дейди, деб ёзади Абу Муҳаммад «Хоразм тарихи»да⁸.

Аммо матндан кўриниб турибдики, у Абул Фазл Сафарий билан замондош ёки ундан ҳам олдинроқ яшаб ўтган. Бу давр тахминан X асрга тўғри келади (Бу фикримиз кейинги адибнинг шарҳи билан мукамаллашади).

Ёқут унинг шеърлари ва рисолаларидан парча келтиради. Адабий фаолияти тўғрисида ҳам бошқа манбаларда маълумотлар учрамайди.

АҲМАД БИН АЛИ САФАРИЙ АЛ-ХОРАЗМИЙ АБУЛ ФАЗЛ

Абул Фазил Сафарий ҳақидаги маълумотлар ҳам Маҳмуд бин Арслоннинг «Хоразм тарихи» китобидан олинган. Ҳуқут «Хоразм тарихи»дан кўчирма келтиради: «Абу Ҳафс Умар ибн ал-Ҳасан ибн Музаффар ал-Адибий унинг мактубларини тўплаб, улардан 15 та боб тузади ва унинг муқаддимасида буни таъкидлаб ўтади»⁹.

«Адиблар луғати»да Абу Фазл Сафарий таржимаи ҳолига оид ҳеч қандай маълумот берилмайди. Шунингдек, биз бу ҳақда бошқа тарихий манбаларда ҳам ҳеч нарса учратмадик. Фақат унинг Абу Ҳафс Умардан олдинроқ яшаб ўтган деб тахмин қиламиз (Абу Ҳафс Умар 1138 йилда вафот этган), демак, Сафарий X асрнинг охири ва XI асрнинг бошларида яшаган бўлади. Шунингдек, қиёс учун яна қўшимча маълумот — Ҳуқут Сафарийнинг Абу Наср Қандарийга ёзган мактубидан парча келтиради. Абу Наср Қандарий ибн Мисквайҳнинг замондоши бўлган. Мисквайҳнинг вафоти 1030 йил.

Тўпланда Сафарийнинг рисолаларидан намуналар келтирилган.

АЛ-ҲАСАН ИБН АЛ-МУЗАФФАР АН-НАЙСАБУРИЙ АБУ АЛИ

У адабиёт тарихи, Хоразм тарихи, мантиқ илми билан чуқур шуғулланган. Ажойиб шоир ва шеърӣ мактублар битишга моҳир бўлган.

«Абу Али ал-Ҳасан ибн ал-Музаффар ал-Адиб ад-Дарир ан-Найсабурий кейинчалик ал-Хоразмӣ 442 йил рамазон ойининг тўртинчисида (1051 йил январ) вафот этган»¹⁰.

Ҳуқут Ҳасан Хоразмӣнинг етита асарини санаб ўтади. Шунингдек, Ҳуқут у Саолибийнинг «Татиммат ал-йатимага қўшимча» ёзгани ва бу боради унга тақлид қилганини қайд этади. Ҳасан Хоразмӣнинг асари бизгача етиб келмаган бўлса керак. Ҳуқут санаганлардан фақат иккитасигина «Китоб таҳзиб девонул адаб» («Девонул адаб»нинг танқидий шарҳи), «Китоб тазбиҳ ислоҳ ал-мантиқ» («Ислоҳ ва мантиқ»нинг танқидий шарҳи) асарлари Ҳожи Халифа томонидан ҳам тилга олинади¹¹.

Ҳасан Хоразмӣ тўғрисидаги маълумотлар ҳам «Хоразм тарихи»дан олинган.

УМАР АБУ ҲАФС ИБН АЛ-ҲАСАН

Абу Ҳафс ал-Ҳасан Хоразмийнинг ўгли. У ҳам шоир бўлган. Ёқут унинг шеърларидан парча келтиради. Абу Ҳафс отаси изидан бориб, адабиёт ва фикҳ илми билан шуғулланади. У 532/1138 йилда вафот этган¹² (Агар бу маълумотга ишонилса, у билан отасининг вафоти орасидаги вақт қарийб 90 йилни ташкил этади).

Ёқут Ҳасан Хоразмий ҳақида тўхталиб, Абу Ҳафсни гапириб ўтади ва унга алоҳида тўхталмайди. Бироқ бу икки ота-бола адиблар ҳақидаги маълумотлар бошқа манбаларда учрамаслиги туфайли ниҳоятда қадрлидир.

МАҲМУД ИБН ЖАРИР АД-ДАББИ АЛ-ИСФАҲОН АБУ МУДАРР АН-НАҲВИЙ

«Уни «Фаридул аср» («Асрнинг яғонаси») дейишарди. У тилшунослик ва тиббиёт соҳасида замонасининг нодир кишиларидан бири бўлган. Унинг фаройиб қобилиятлари тўғрисида мақоллар тўқилган»¹³.

У Абу Мудар Замахшарийнинг устозларидан бири. Диний эътиқодда муътазилий ва Хоразмда шу таълимотни тарғиб қилган. Шогирдлари ва унга эргашувчилар жуда кўпчиликни ташкил этган. Ёқут у ҳақида шундай дейди: «Унинг шунчалик улуғ мартабага эришганига қарамай, «Зи ар рақиб» («Уловли сайёҳга озуқа») китобидан бошқа бирон кимса томонидан тилга олинган ёки эслатилган китобини билмайман»¹⁴.

У 517/1123 йилда Марвда вафот этади. У Хоразм ва Мовароуннаҳрда араб тили ривожланишига ва муътазилийликнинг ёйилишига катта ҳисса қўшган алломалардан биридир.

«ОЛЛОҲНИНГ ҚЎШНИСИ»

Урта асрларда яшаган ислом оламида энг машҳур ватандош алломаларимиздан бири Маҳмуд ибн Умар ибн Аҳмад Абул Қосим аз-Замахшарий ҳақида Ёқут: «Абул Қосим аз-Замахшарий Жоруллоҳ (оллоҳнинг қўшниси) тафсирда имом ва наҳв, луғат ва адаб олими, бошқа фанларни ҳам мукаммал билгувчи, муътазила мазҳабининг кўзга кўрингани. Орасининг ўғли (жияни) Абу Амру Амр бин ал-Ҳасан ас-Самсор: «У 467 йил (1075) ражаб ойининг 27 кунини Хоразмнинг кичик шаҳарларидан бири Замахшарда туғилган», — деб ёзади»¹⁵.

Еқут Замахшарий тўғрисида қимматли маълумотлар беради. Айниқса, унинг оёғи воқеаси тўғрисидаги ривоят этиборга лойиқдир. Чунки бу ҳақда турли фикрлар мавжуд бўлиб, шуларнинг орасида Ҳамавийдаги маълумотлар ҳақиқатга яқинроқ бўлса керак.

Еқут Замахшарийнинг устозлари ва шогирдлари тўғрисида қимматли маълумотлар бериш билан бирга унинг асарларидан 50 тасини санаб ўтади.

Абул Қосим Замахшарий 583/1144 йили Хоразмда вафот этади.

АЛИ ИБН ИРОҚ АС-СИННАРИЙ АБУЛ ҲАСАН АЛ-ХОРАЗМИЙ

Али ибн Ироқ ас-Синнарий камтарингина умр кечирган. «У адабиётда Абу Али ал-Жарир ан-Найсабурий ва фикҳда Хоразмда имом Абу Абдуллоҳ ал-Вабарийдан таълим олади. Сўнгра фикҳ учун Бухорога боради»¹⁶.

Синнарий Хоразмга қайтгач, ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этади ва кейинчалик Мезана қишлоғига кўчиб кетади. Шу қишлоқда 539/1144 йили қазо қилади.

Еқут Синнарийнинг фақат «Шамариҳ ад-дир фи тафсирил қуръон» («Қуръонни тафсир этишда дурлар маржони») асарини айтиб ўтади. Синнарий тўғрисидаги маълумотлар ҳам ибн Арслоннинг «Хоразм тарихи» китобидан фойдаланилиб ёзилган.

АЛИ ИБН МУҲАММАД АЛ-ИМРОНИЙ АЛ-ХОРАЗМИЙ

«Али ибн Муҳаммад ал-Имроний хоразмлик машҳур аллома аз-Замахшарийнинг шогирдларидан бири: Тилшунослик бобида нуқур билимдон, «Хужжат ал-фозил» («Фозиллар таянчи») ва «Факр ал-машойих» («Машойихлар фахри») номи билан танилган. Тахминан 560 (1164) йилда вафот этган»,—деб эслайди Абу Муҳаммад ибн Арслон¹⁷.

Еқут Имронийни турли ажойиб сифатлар билан мақтаб таъриф қилади. Унинг пайғамбар Муҳаммад алайҳи салом ва саҳобаларга бағишлаб ёзган шеърларидан парчалар келтиради. Шунингдек, «Китоб тафсир ал-қуръан» («Қуръон тафсири»), «Китоб иштофоқ ал-асмаъ» («Исмларнинг келиб чиқиши тўғрисида китоб»), «Китоб ал-манозил вал булдон» («Манзиллар ва мамлакатлар китоби») каби асарларини кўрсатиб ўтади. Еқутнинг Имроний ҳақидаги маълумотлари ҳозирча ягонадир.

**МАҲМУД ИБН АЛ-АЗИЗ АЛ-ОРИЗИЙ АБУЛ ҚОСИМ
АЛ-ХОРАЗМИЙ**

«Кучли хотира соҳиби ва ажойиб нотиқлиги учун Замахшарий уни «Иккинчи Жохиз» деб атаган. У бир неча муддат Хоразмда яшайди ва Хоразмшоҳ хизматида бўлади. Сўнгра Марвга кўчиб кетади ва 521 (1127) йилда ўз жонига қасд қилади. «Буни ўзимиз содир этдик, бошқа биров гуноҳкор қилинмасин», деб ёзилган хат топилган»¹⁸.

Ал-Оризий сўзшунослик (лексикология) ва адаб, фалсафа фанларида етук аллома бўлган. Шу сабабдан уни яна бир фахрли ном билан «Шарқ қуёши» деб аташган.

УМАР ИБН АЛ-ҲАТТОБ РАШИДИДДИН АЛ-ВОТВОТ

Рашидиддин Вотвот замонасининг таниқли алломаларидан бири бўлган. Ёқут уни «Адиблар тўплами»да «замонасининг кам учрайдиган мўъжизаларидан, даврининг ноёб қобилиятлиси ва ажойиботи»¹⁹ деб таърифлайди. Вотвот ҳақида Атомалик Жувайний, Закарийо, Қазвиний, Давлатшоҳ Самарқандий, Аҳмад Розий, Муҳаммад Ориф Бақойи каби адибларнинг асарларида ҳам маълумотлар учрайди.

Ёқут Вотвотнинг саккизта асарини санаб ўтади. Айрим манбаларда қайд этилишича, уларнинг ҳаммаси бизгача етиб келган²⁰. Вотвот қарийб ўттиз йил хоразмшоҳлар (Отсиз, Эл Арслон ва Алоуддин Текеш) саройида котиб бўлиб ишлаган. «Баъзи пайтларда у бир вақтда араб тилида бошқа ўлчамда, форс тилида бошқа ўлчамда шеър битар ва иккисини ҳам бирга муншисига айтиб ёздирарди»²¹,—деб фавқулодда ғаройиб истеъдод соҳиби бўлганини таъкидлайди Ёқут.

«Адиблар луғати» да Вотвот 509 (1115) йилда Балхда туғилиб, 573 (1177) йилда Хоразмда вафот этгани ёзилган. Унинг Замахшарий билан яқин муносабатда бўлгани ва бунга оид шеърини ҳамда насрий мактубларидан намуналар берилган. Китобда унинг Журжон ҳокими Садриддин ибн Низомиддинга бағишлаб ёзган қасидаси ҳам бор.

**МУҲАММАД ИБН АБУЛ ҚОСИМ БАЙЖУК АБУЛ ФАЗЛ
АЛ-БАҚҚОЛИЙ АЛ-ХОРАЗМИЙ АЛ-ОДАМИЙ**

Байжук ал-Одабий «Зийнатул уламо» («Уламолар зийнати») номи билан машҳур, Абулқосим Замахшарийнинг шогирди.

Ёқут унинг олти асарини санайди. Бу адиб тўғри-сидаги маълумотлар ҳам бошқа манбаларда кам учрайди. Байжук ниҳоятда олижаноб инсон бўлган. Ёқут унинг барча яхши сифатларини мақтаб ёзади: «У 362 (1167) йил жумадул охирнинг ўнида 70 ёшидан ошиб-вафот этади»²².

НОСИР ИБН АБУСАЙИД ИБН АЛИ АБУЛФАТҲ АЛ-МУТАРРИЗИЙ АЛ-ХОРАЗМИЙ

«Ал Хоразмий ан-Наҳвий ал-Адиб 583(1144) йили ражаб ойида Хоразмда туғилди. Худди шу йили, худди шу шаҳарда Замахшарий вафот этган эди. Шу сабабдан айниқса, унинг таълимотига эргашиб, кейинчалик муътазиллийлар пешвоси бўлиб, бу мазҳабни тарғиб қилгани учун уни «Замахшарийнинг ўринбосари» («Халифа аз-Замахшарий») деб аташади»²³.

Ёқут унинг еттита асарини кўрсатиб ўтади. Тўпلامда Мутарризийнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар ҳам берилган. У 610 (1213) йил жумадил аввалнинг 21 куни сешанбада вафот этган.

ИУСУФ ИБН АБУБАҚР ИБН МУҲАММАД АБУ ЁҚУТ АС-САККОКИЙ

Саккокий замонасининг машҳур шоири ва алломаларидан бири эди. У Ёқутга замондош, аммо Ёқут Хоразмга борганда у билан учрашмаган кўринади. Чунки шундай машҳур зотнинг фақат кўпчиликка маълум «Муфтоҳ ул-улум» («Илмлар калити») асаринигина айтиб ўтади. «У 554(1159) йилда туғилган. Унинг бошқа асарлари ҳам бор. У ҳозир ватани Хоразмда яшайди»²⁴.

Ёқут Саккокий ҳақида жуда ҳам кам маълумот қолдирган.

АЛ ҚОСИМ ИБН АЛ-ҲУСАЙН ИБН МУҲАММАД АБУ МУҲАММАД АЛ-ХОРАЗМИЙ

Ёқутнинг ал-Қосим ал-Хоразмий ҳақидаги маълумотлари алоҳида эътибор талаб қилади. Чунки Ҳамавий у билан учрашиб суҳбатлашган. «616 йил зулқаъдада Хоразмда унинг уйида ўзидан ёзиб олдим»²⁵. Бу маълумотнинг яна бир аҳамиятли томони шундаки, суҳбатдан биз Ёқут қайси пайтлар Хоразмда бўлганини билиб оламиз. Масалан, ҳижрий 616 йил зулқаъда ойи мелодий 1220 йилнинг январига тўғри келади. Демак, Ёқут Муҳаммад Хоразмшоҳ ва Чингизхон ўртасида жангу

жадаллар қизиб турган бир пайтда Хоразмда юрган экан.

Қосим ал-Хоразмий ҳаёти ва ижодий фаолияти билан яқиндан танишган. Еқут китобидан унга қарийб тўққиз саҳифа (154—162) жой ажратади ва қизиқарли маълумотлар беради. У Қосим ал-Хоразмийнинг 18 та асарини санаб, уларнинг номини келтиради. Улардан «Китаб шарҳ ал-ҳожи Жоруллоҳ» («Ҳожи Жоруллоҳ китобига шарҳ»), «Китоб шарҳ ал-Йамини Утбий» («Утбийнинг «Йаминий» китобига шарҳ»), «Китоб шарҳ сақт аз-зинд» («Олов учқунлари» китобига шарҳ») ва Ҳаририйнинг «Мақоми»га шарҳлари бизнинг давримизгача етиб келганлиги тўғрисида маълумотлар бор.

Ҳамавий Қосим Хоразмийни унинг кексайиб қолган пайтида учратади.

Қосим Хоразмий 555 йил шаъбон ойининг тўққизинчи кечаси (1160 йил август) туғилган ва мўғулларнинг босқини даврида шаҳид кетганлардан бири.

ИБРОҲИМ ИБН МУҲАММАД ИБН ҲАЙДАР ИБН АЛИ АБУИСҲОҚ НИЗОМИДДИН АЛ-МУЪИЗИЙ АЛ-ХОРАЗМИЙ

Низомиддин Муъизий 559/1164 йили Хоразмда туғилган. Еқут хоразмлик бу адибнинг таржимаи ҳолига оид деярли ҳеч нарса демайди. Фақат унинг 12 та асар ёзганини ва уларнинг номларини кўрсатиб ўтади.²⁶

Бу адибнинг вафот этган вақти ҳам номаълум. Умуман, Муъизий тўғрисида ҳозирча бошқа қўшимча маълумотларга эга эмасмиз.

МУҲАММАД ИБН АБУЛМАЛИК АБУ АБДУЛЛОҲ КУЛСУМИЙ

Бу адиб ҳақидаги маълумотлар ҳам жуда кам берилган. «Абу Абдуллоҳ Кулсумий ан-Наҳвий улуғ фозиллардан, араб тили ва ҳисоб устаси, кунлар ва насаблар ва илми нужум билимдони. Хуросонда аҳвол танг бўлгач, бир гуруҳ шоир ва адиблар билан бирга Хоразмга келди»²⁷.

Еқут Кулсумийнинг Хоразмга келиши муносабати билан ёзилган шеърдан парча келтиради. Тўпламда Кулсумий тўғрисидаги маълумотлар шу билан чекланган. Аммо фаластинлик олима Ҳинд Ҳусайн Тоҳонинг «Ал адаб ал-арабий фи иқлим Хоразм» («Хоразм ўлкасида араб тили ва адабиёти») номли илмий асарида «хуросонлик Кулсумий» тўғрисида қўшимча маълумотлар олиш мумкин.

Шу билан «Адиблар луғати»да таржимаи ҳоли ва ижодий фаолиятига алоҳида тўхталиб ўтилган араб тилида асарлар битган хоразмлик адиблар тўғрисидаги мухтасар шарҳимизга яқун ясалади. Аммо бу Ёқут Ҳамавийнинг «Адиблар луғати»даги Хоразм адабий муҳитига оид маълумотлар фақат шулардан иборат, дегани эмас ҳали. Чунки тўпламда яна бошқача тартибда, яъни номлари бир неча жойда зикр этилган, аммо алоҳида таржимаи ҳоли ва ижодий фаолиятига тўхталиб ўтилмаган адиблар ҳам учрайди. Масалан, хоразмлик машҳур аллома Абу Бакр Муҳаммад бин ал-Аббос Хоразмий тўғрисидаги маълумотлар асарнинг кўплаб саҳифаларига сочилиб кетган. Шунингдек, хоразмлик адиблар тўғрисида маълумотлар тўплаган. Абу Муҳаммад ибн Арслоннинг ижодий фаолиятини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Юқорида келтирилган хоразмлик адиблар ҳақидаги маълумотларнинг салмоқли қисми марвлик шу улўф алломанинг сай-ҳаракатлари туфайли бизгача етиб келган. Афсуски, Ёқут тўпламда кўп бора қайд этиб ўтган, унинг «Хоразм тарихи» асари бизгача етиб келмаган. Шунингдек, тўпламда Хоразм адабий муҳити билан алоқада бўлиб турган, шарқнинг олис-яқин ўлкаларидаги алломалар тўғрисида ҳам маълумотлар учрайди. Ва ниҳоят «Муъжам ал-булдон»да номлари зикр этилган алломаларнинг (масалан: Нузкосий — ҳадис илми бўйича Ёқутга дарс берган) айримларининг «Удабо»га кирмай қолишидан ҳам ўрта асрларда мамлакатимиз, жумладан, Хоразм ўлкасининг адабий муҳити нақадар бой бўлганлигини тасаввур қилиш қийин эмас.

Ёқут ал-Ҳамавий Муҳаммад Хоразмшоҳ ёхуд машҳур халқ қаҳрамони Жалолиддин Менгбурни билан (тарихий манбаларда шундай ёзилган) учрашиб шахсан танишмаган бўлса керак. Акс ҳолда айрим манбаларда шаҳзода Жалолиддин илм аҳли, айниқса, шоир ва адиблар ила ўзгача эҳтиром билан муносабатда бўлгани ва баъзан ўзи ҳам шеър ёзгани тўғрисида маълумотлар учрайдики, Ҳамавийга у билан суҳбатлашиш насиб этганда албатта буни ҳам ёзиб қолдирган бўларди.

Сўзимизнинг хулосаси шулки, Ёқут ал-Ҳамавийнинг мазкур «Муъжам ал-удабо» («Адиблар луғати») асари ислом динининг Хоразм ва Мовароуннаҳрга кириб келишидан мўғул-татарларнинг Хоразм давлатига бостириб киришигача бўлган даврдаги мамлакатимиз маданияти ва тарихига доир энг бой ва қизиқарли маълумот-

лар берадиган қимматли манбалардан бири бўлиб ҳисобланади.

ИЗОҲЛАР

1. Ибн Халликон. Вафойот ал-аъён. УзФАШИ 11474. II жилд. 210-бет; Котиб чалабий. Кашфи зуннун. УзФАШИ 5978. II жилд. 463-бет.
2. Вафойот ал-аъён. II жилд. 210-бет.
3. Ҳикматуллаев Х., Шоисломов Ш. Ёқут Ҳамавий. Тошкент: «Фан», 1965. 5-бет.
4. Вафойот ал-аъён. II жилд. 210-бет.
5. Муъжам ал-удабо. II. 96-бет.
6. Муъжам ал-удабо. II. 102-бет.
7. Муъжам ал-удабо. VI. 341-бет. 1 а. Расулов А. Беруний ва ижтимоий фанлар. Тошкент: «Фан». 1973. 56—61-бетлар.
8. Муъжам ал-удабо. I. 78-бет.
9. Муъжам ал-удабо. I. 422-бет.
10. Муъжам ал-удабо. III. 218-бет.
11. Ҳожи Халифа. «Кашфи зуннун». I жилд, 503-бет, 112-бет; II жилд. 659-бет.
12. Муъжам ал-удабо. III. 218-бет.
13. Муъжам ал-удабо. VII. 14-бет.
14. Муъжам ал-удабо. VII. 145-бет.
15. Муъжам ал-удабо. VII. 147-бет.
16. Муъжам ал-удабо. V. 274-бет.
17. Муъжам ал-удабо. V. 412-бет.
18. Муъжам ал-удабо. VII. 146-бет.
19. Муъжам ал-удабо. VII. 91-бет.
20. Ваҳובהва Б. А. Памятники арабоязычной литературы... Ташкент, 1970. С. 218.
21. Муъжам ал-удабо. VII. 91-бет.
22. Муъжам ал-удабо. VII. 77-бет.
23. Муъжам ал-удабо. VII. 202-бет.
24. Муъжам ал-удабо. VII. 306-бет.
25. Муъжам ал-удабо. VI. 155-бет.
26. Муъжам ал-удабо. I. 324-бет.
27. Муъжам ал-удабо. VII. 25—26-бетлар.

М. ҲАСАНИЙ

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВРИДА ТАБОБАТ

Хоразм мамлакати қадимдан илм-фан марказларидан бўлгани ҳеч кимга сир эмас. Хоразмшоҳлар даврида, айниқса, илм-фаннинг ривожланиши баланд чўққиларга кўтарилди. Муҳаммад ал-Хоразмий (750—830), Абу Райҳон Беруний (973—1048), Абу Али ибн Сино (980—1037) каби ўнлаб олимлар Хоразм довуғини оламга ёйдилар. Абул Аббос Маъмун ибн Маъмун (1009—1017) асос солган академияда Ибн Сино, Беруний, Абул Хайр Хаммор (942—1030), Абу Сахл Масиҳий (970—1010) каби ўнлаб олимлар фаолият кўрсатдилар ва фаннинг ҳар хил соҳларига оид кўплаб асарлар ёздилар.

Хоразмни бошқа фанлар қатори табобат марказларидан бири деб аташ мумкин. Юқорида номлари зикр этилган олимлар Ибн Сино, Беруний, Хаммор ва Масиҳий каби олимлар табобатга оид асарлар ёздилар. А. А. Абдуллаевнинг ёзишича, Ибн Сино ўзининг дунёга машҳур «ал-Қонун фи-т-тибб» («Тиб қонунлари») асарини Хоразмда ёзишга бошлаган ва деярли шу ерда тугатган¹. Ибн ал-Хаммор ҳам табобатга оид 4 та китоб ёзган бўлиб, афсуски улар бизгача етиб келмаган. Абу Сахл Масиҳийнинг «Кутуб ал-миъа фи-с-синоъат ат-тиббийя» («Табобат санъати бўйича юз китоб») асари УзР ФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар хазинасида 12970 рақами билан сақланмоқда.²

Маҳмуд Ғазнавий (998—1030) таъқиби туфайли Хоразм академияси тарқаб кетади. Бир қисм олимлар Маҳмуд Ғазнавий саройида, қолганлари бошқа ерларда ижод билан шуғулланадилар.

Бу машҳур олимлардан кейин Хоразмда табобатнинг ривожланиши тўхтаб қолмади. Ибн Сино вафотидан беш йил кейин 1042 йилда Журжонда Зайнуддин Абу Иброҳим Исмоил ибн Ҳасан ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний ал-Журжоний ал-Хоразмий (қисқача Исмоил Журжоний) дунёга келди. Ёш Исмоил кейинчалик Хоразмга келади ва бемор Хоразмшоҳ Ануштегинни даволашда қатнашиб, охири унинг шахсий табибига айланади.

Исмоил Журжоний Ибн Синодан сўнг Хоразмда табобатни яна юксак bosқичга кўтаради. Унинг қомусий асар ҳисобланган «Захирайи Хоразмшоҳий» («Хоразмшоҳ захираси) номли асари (1110 йилда-ёзилган) Ибн Синонинг «Тиб қонунлари»дан кейинги йирик асардир. Асар форс тилида ёзилган бўлиб, муаллиф уни ёзишда Ибн Синодан самарали фойдаланган. Исмоил Журжонийнинг ҳаёти ва ижоди билан шуғулланган олим А. А. Абдуллаев Шарқ ва Оврупо олимларининг фикрларига суянган ҳолда: «Исмоил Журжонийнинг «Захирайи Хоразмшоҳий» асари XIX асргача фундаментал тиббий асар бўлиб қолди ва у Урта Осиё, Ҳиндистон, Эрон ва бошқа Шарқ мамлакатлари олимлари томонидан Ибн Сино асарлари билан тенгма-тенг ўрганилди» деб ёзади³.

Исмоил Журжонийнинг ҳаёти ва ижоди ҳалигача тўлиқ ўрганилган эмас. Таниқли арабшунос олим, Шарқ таботати тарихининг билимдони Ҳ. Ҳикматуллаев... «Ибн Синонинг араб тилида ёзилган «Тиб қонунлари»дан кейин форс тилида ёзилган иккинчи тиб қонунлари

саналмиш «Захирайи Хоразмшоҳий»ни ўзбек тилига изоҳли таржимасини ҳозирги замон талабига кўра бажариб, ўзбек, нафақат ўзбек, балки туркий халқлар ўртасида тарқатиш ва уни илмий тадқиқ қилиш, ўрганиш масаласи ҳеч кимнинг эсига келганича йўқ»,— деб ёзган эди⁴.

Ҳақиқатан ҳам ватанимиздан етишиб чиққан бу ажойиб олимнинг илмий меросини ўрганиш ҳанузгача йўлга қўйилмаган. Ҳатто унинг туғилган жойи ҳақида ҳам олимлар ҳар хил фикрни олға сурадилар. Олимлардан Ҳ. Ҳикматуллаев, А. Қодиров, А. А. Абдуллаев Журжонда (Гургон)да туғилган деб ҳисоблайдилар. А. А. Абдуллаев ўз китобида ёзишча, Б. А. Ваҳобова ўз диссертациясида Усайбиёга суянган ҳолда, уни Серахма деган жойда туғилган деб ёзганини, бироқ Усайбиёни ўқиб чиққанда унда Журжонийнинг фақат ўлган йили кўрсатилганини, Серахма ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқлигини айтади⁵. Баъзи олимлар уни Сарахсда, баъзиси Исфаҳонда туғилган дейдилар⁶. А. Қодиров келтирган Байҳақий маълумотига қараганда 531/1136 йил, яъни Журжоний вафот қилган йили Байҳақий уни Сарахсда кўрган⁷. Бу маълумот уни асли Сарахсдан бўлган деган фикрга олиб келган бўлиши мумкин.

Исмоил Журжоний асарларининг миқдори ҳақида ҳам аниқ бир фикрга келинмаган. Ҳ. Ҳикматуллаев уни 4 та, Б. Ваҳобова 6 та, А. Қодиров 10 та, А. Абдуллаев, М. А. Ғойиповлар 15 та деб кўрсатадилар. Утмиш олимларининг (Байҳақий, Усайбиё, Ҳожи Халифа) китобларида ҳам Журжоний асарларининг сони ҳар хил кўрсатилган. Буларнинг ҳаммаси олим ва унинг илмий асарлари ҳақида чуқурроқ тадқиқот олиб бориш лозимлигини тақозо қилади.

ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар хазинасида қуйидаги асарлар сақланмоқда:

1. «Захирайи Хоразмшоҳий» («Хоразмшоҳ захираси»). Бу асарнинг 9 та қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, уларнинг тавсифи «Шарқ қўлёзмалари мажмуаси» (СВР)да келтирилган⁸.

2. «Захирайи Хоразмшоҳий»нинг ўзбекча таржимаси. Хоразмда амалга оширилган бу таржиманинг таржимони ва таржима йили маълум эмас. Бу мазкур асарнинг фақат 6-китобининг бошланиши бўлиб, 72 варақдан иборат.⁹ Маълумотларга қараганда, А. А. Абдуллаев «Захирайи Хоразмшоҳий»нинг олтинчи китобини рус ва ўзбек тилларига таржима қилган¹⁰.

3. «Мухтасари «Захирайи Хоразмшоҳий» («Захирайи

Хоразмшоҳий»нинг қисқартмаси». Бу қисқартма асарнинг аввалги варақлари тушиб қолгани учун унга юқоридаги шартли ном берилган. Ҳ. Ҳикматуллаевнинг ёзишича, бу қўлёзма Журжонийнинг ўзи томонидан қисқартирилган «ал-Ағроз ут-тиббийя» асарининг нусхаси бўлиши мумкин.¹¹

4. Ал-Ағроз ут-тиббийя ва-л-мабоҳис ал-Алоийя (Тибнинг вазифалари ва улуғ мубоҳасалар). Бу «Захирайи Хоразмшоҳий»нинг муаллиф томонидан фойдаланишга осон бўлиши учун ўзи тузган нусхасидир. Унинг 29417, 5681, 5682-рақамли қўлёзма нусхалари институт фондида сақланмоқда.¹²

5. «Қорабодини «Захирайи Хоразмшоҳий» («Захирайи Хоразмшоҳий»нинг қорабодин китоби). Бу дорилар ҳақидаги китоб бўлиб, А. А. Абдуллаев уни алоҳида асар сифатида талқин қилади.¹³ Ҳ. Ҳикматуллев уни «Захирайи Хоразмшоҳий»нинг 9 ёки 10-китобига ёзилган қўшимча деб айтади.¹⁴

А. Абдуллаев, М. А. Ғойипов «Захирайи Хоразмшоҳий» ва «Қорабодини Захирайи Хоразмшоҳий» асарларининг мазмуни, боблари ва айрим хусусиятларини ўрганишда катта хизматлар кўрсатганини таъкидлаб ўтиш керак. Ҳ. Ҳикматуллаевнинг айрим тавсифий мақолалари, А. Қодировнинг «Исмоил Журжоний» мақоласи ҳам бу соҳани тўлдирувчи ишлардан ҳисобланади. Аммо «Захирайи Хоразмшоҳий»ни таржима қилиб, тўлиқ ўрганиш ҳали олдимизда турган вазифалардан биридир.

Мақоламиз нотўлиқ бўлиб қолмаслиги учун ЎзР ФА Шарқшунослик институтида мавжуд бўлмаса-да, бироқ турли манбалар орқали номи бизгача етиб келган Журжоний асарларини санаб ўтамиз.

1. Ал-Хуффойи-л-алойи (Пояларнинг юқори қисми).
2. Ат-тибб ул-мулукий (Подшоҳлар табobati).
3. Китоб ал-аҳсад (Ҳасад туфайли келиб чиқадиган касалликлар).
4. Китоби ёдгор (Эсдалик китоби).
5. Китоб фи радди ала-л-фалосифа (Файласуфларга раддия китоби).
6. Китоб тадбир йавм ва лайла (Кеча ва кундузнинг тадбири ҳақида китоб).
7. Китоби васиятнома (Насиҳатлар китоби).
8. Таълуқ аш-шайх ур-раис (Ибн Синога бағишланган китоб).
9. Зубда фи-т-тибб (Тиб илмининг қаймоғи).
10. Ат-тазкира ул-ашрафийя фи синоъат ат-тиб-

биййа (Табобат санъати ҳақида Ашрафга эсдалик китоби).

11. Китоб ухро фи-л-ҳикмат (Мантиқ ҳақида китоб).¹⁵

Мазкур китоблар қўлимизда мавжуд бўлмагани учун улар ҳақида бирор нарса дейиш қийин. Бундан ташқари, бу китобларнинг номига эҳтиёт бўлиб ёндашиш зарурки, баъзан битта китоб иккита ҳар хил ном билан аталган бўлиши мумкин.

Хоразмшоҳ Қутбуддин Муҳаммад ибн Ануштегин (1097—1127) ва унинг ўғли Алоуддавла Отсиз (1127—1156) ҳузурида фаолият кўрсатган Исмоил Журжоний 1141 йили (А. Абдуллаев маълумоти бўйича) Алоуддавла Отсизнинг ҳарбий юришида Марвда вафот этади. Ҳ. Ҳикматуллаев маълумоти бўйича, 1136 йилда вафот этган. Бу ишонарли сана бўлиб, шарқшунос олим А. Қодиров ҳам Ёқут Ҳамавийнинг «Мўъжам ул-булдон» асарига суяниб, унинг 531/1136 йили Марвда вафот этганини, олим умрининг сўнгги қисмини Марвда, Султон Санжар ҳузурида ўтказгани ҳақида ёзади.¹⁶

Исмоил Журжонийнинг тиббий асарларини, хусусан, «Захирайи Хоразмшоҳий» ва «Қорабодин»ини ўрганиш ва тадқиқ этиш Урта Осиё табобат тарихини ёритиш ва уларда кўрсатилган даволаш усуллари ҳамда уларда кўрсатилган дори-дармонлардан эса табобатда фойдаланишда қўл келиши турган гап.

Хоразмшоҳлар даврида яшаб нашъу намо топган табиблардан яна бири Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Али Умар Нажибуддин ас-Самарқандий эди. Нажибуддин ас-Самарқандийнинг туғилган йили ҳозирча аниқ эмас. Нисбасига қараганда у Самарқандда туғилган ва шу ерда таҳсил кўрган. Нажибуддин етук илмга эга бўлган даврда Самарқанд Хоразмшоҳ Муҳаммад қўлида эди. 1220 йилда мўғуллар Самарқандни эгаллайдилар, шу пайтда, бизнингча, Нажибуддин Хоразм томонга кетган. Хоразмшоҳ Муҳаммад Эрон томонга қочиб, ўғли Жалолиддин бирмунча муддат Урганчда қолади, сўнг Хуросонга қочиб кетади. Шу пайтда Нажибуддин ас-Самарқандий ҳам Ҳиротга қочиб борган бўлса керакки, Ибн Абу Усайбиъа «Тарих ул-атиббо» китобида Нажибуддиннинг 1221 йили Ҳиротдаги мўғулларга қарши бўлган жангда ҳалок бўлгани ҳақида хабар беради¹⁷. Бу пайтда Жалолиддин Хуросонда бўлиб, Чингизхонга қарши кураш олиб бораётган эди. 1221 йил ноябрда Жалолиддин енгилиб, Ҳинд дарёсининг нариёғига ўтиб кетади. Бундан хулоса қилиб шуни айтиш мум-

кинки, Нажибуддин ҳам Жалолиддин лашкарлари сафиди бўлиб, ярадорларни даволаш билан машғул бўлган.

Нажибуддин ас-Самарқандий табобат соҳасида қалам тебратиб, сермахсул ижод қилган олимлардан бири ҳисобланади. Унинг бу соҳада 8 та асар ёзганлиги маълум. Шулардан бири «Усул ат-тарокиб» («Мураккаб дориларни тайёрлаш усуллари») деб аталади. Бу асарнинг 7225, 227 рақамли нусхалари ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда. Асар билан танишиб чиққан арабшунос олим Ҳ. Ҳикматуллаев унда мураккаб дориларнинг тайёрлаш усуллари баён қилинганлигини ва муқаддима қисмида шундай жумлалар борлиги ҳақида ёзади:

«Ҳақиқатан ҳам, мен бу ҳунар ҳақида шу ҳунарни ўргатувчи ва ушбу билан шуғулланувчи кишиларни бундаги қоронғи йўллари ёритиш ва ундан фойдаланувчиларга енгиллик туғдириш учун дориларни тайёрлаш усуллари ҳақида тиббга оид китоблардан вақт ва ҳол талабига кўра кичик бир тўплам тайёрлашга ўзимда журъат пайдо қилдим...»¹⁸

Асар 19 бобни ўз ичига олган бўлиб, ҳар бир бобида турли хил дориларни тайёрлаш усуллари берилган. Бу ерда шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, «Усул ат-тарокиб» номи билан ёзилган Нажибуддин ас-Самарқандий асари Шарқшунослик институти хазинасида учрамади. Эҳтимол унинг номи бошқачадир. Ҳ. Ҳикматуллаев кўрсатиб ўтган 7225 ва 227 инвентар рақамлари остида бошқа номдаги қўлёзмалар сақланмоқда.

Нажибуддин ас-Самарқандийнинг бошқа асарлари дунёнинг бошқа китобхоналарида мавжуд.

Табибга шуҳрат келтирган китоб «Китоб ал-асбоб ва-л-аломот» («Қасаллик сабаблари ва белгилари») деб аталади. Асар бошдан-оёққача бўлган касалликларни даволаш масалаларига бағишланган. Муаллиф асарни ёзиш жараёнида, асосан, Ибн Синонинг «Тиб қонунлари»га суянади. Яна унда Буқротнинг «ал-Муоложот ал-Буқротийа» («Буқротнинг даволаш усуллари»), «Ақрободин ал-Қабир» («Мураккаб дориларга бағишланган катта китоб»), «Ақрободин ас-сағир» («Мураккаб дориларга бағишланган кичик китоб») номли асарларнинг номларини ҳам учратишимиз мумкин.

Шарқ табиблари Нажибуддин ас-Самарқандийнинг мазкур асаридан кенг фойдаланганлар, унга шарҳлар ёзганлар. Бироқ замонлар ўтиши билан мазкур асарнинг қўлёзма нусхалари йўқолган, фақат унга ёзилган

шарҳлар орқалигина бизгача етиб келган. Шундай шарҳлардан бири «Шарҳ ал-асбоб ва аломот» («Қасаллик сабаблари ва белгилари» китобига шарҳ») деб аталади. Шарҳловчининг номи Нафис ибн Иваз бўлиб, у асли Қирмон шаҳаридан эди.¹⁹ Мирзо Улуғбек тақлифи билан Самарқандга келади ва бу ерда даволаш ишлари ҳамда илмий-ижодий иш билан шуғулланади. У «ал-Асбоб ва-л-аломат»га ёзган шарҳини 827/1424 йили ёзиб тугатиб, Мирзо Улуғбекка тақдим қилади. Ҳ. Ҳикматуллаевнинг ёзишича, бу шарҳ XVII асрда Муҳаммад Акбар ибн Мирҳожии Муҳаммад томонидан форс тилига таржима қилинган бўлиб, унинг иккита нусхаси Русия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими кутубхонасида сақланмоқда.²⁰

«Шарҳ ал-асбоб ва-л-аломат»нинг 3 та қўлёзма нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар хазинасида 2872, 7636 ва 10706 рақамлари билан сақланмоқда. Улардан биринчиси — қадимийроғи бўлиб, Нажибуддин ас-Самарқандий матнлари қизил чизиқ билан кўрсатилган. Асар мундарижаси китоб ичида муаллиф томонидан келтирилмаган, бироқ бошқа одам томонидан қўлёзманинг аввалидаги бўш варақларга ёзиб қўйилган. Асар бош оғриғини даволашдан бошланиб, «Рушной» дорисини тайёрлаш усули билан тугайди.

Нажибуддин ас-Самарқандийнинг ҳаёти ва ижоди ҳали ўрганилмаган, унинг табиблар орасида машҳур бўлган «ал-Асбоб ва-л-аломот» асари ва унинг Улуғбекка тақдим этилган шарҳи ҳам шу кунгача тадқиқ этилган эмас.

Хоразмлик машҳур олим ва табиблардан яна бири Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий ал-Хоразмийдир. Чағминийнинг туғилган йили номаълум. Вафот қилган йили эса манбаларда ҳар хил кўрсатилади. СВРнинг 1-жилдидаги «ал-Қонунча» (№ 225) китоби тавсифида уни 745/1344 йили вафот қилгани кўрсатилса, шу жилдаги «Мулаххас» китоби (№ 510) тавсифида (618/1221 йил дейилади. Ҳ. Ҳикматуллаев унинг вафотини 1344 йилда эканини ёзади.²¹ Олим А. Қодиров эса 1221 йил дейишга мойил.²³ А. А. Абдуллаев, М.А. Ғойипов Чағминийни Исмоил Журжоний (ваф. 1136 й.) ва Фахруддин Розий (ваф. 606/1209 й.) замондоши эканини ёзади.²³ Ҳатто Шарқшунослик институтида қўлёзмалар учун тузилган картотека тавсифларида унинг «Қонунча» китоби 679/1571 йили ёзилган

деб кўрсатилган. Бу ноаниқликлар Чағминийнинг ҳаёти ва ижоди ҳали яхши ўрганилмаганидан дарак беради.

Маҳмуд ибн Муҳаммад ўзига Чағминий нисбасини қўллаши унинг Кўҳна Урганч яқинидаги Чағмин деган жойдан эканини билдиради. Чағминий ўз давридаги илмларни мукамал ўрганган бўлиб, бу соҳада бир қанча китоблар ёзган. Унинг илми нужумга бағишлаб ёзган «ал-Мулаххас фи-л-ҳайъа» («Астрономияга оид қисқа тўплам») асари машҳур бўлган. Бу асарга шарҳ олимлари томонидан шарҳлар ёзилган.²⁴

Чағминийга шуҳрат келтирган ва кенг тарқалган асарларидан бири «ал-Қонунча» («Кичик Қонун») китобидир. Араб тилида ёзилган бу асарнинг ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар хазинасида 9 та қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Бу асар Қозон, Лакнав, Деҳли, Конпур каби шаҳарларда қайта-қайта нашр этилган. Ҳ. Ҳикматуллаевнинг ёзишича, у 1446 йили форс тилига «Вофий дар баёни ҳосили маъоний ва ҳалли маъонийи китоби Қонунча» («Қонунча китобининг асосларини тушунтириш ва унинг мазмунига етиш учун кифоя қилувчи китоб») номи билан таржима қилинган.²⁵ Ҳусайн ибн Муҳаммад Астрободий араб тилида «Шарҳи Қонунча» («Қонунчага шарҳ») китобини, Муҳаммад Акбар Арзоний «Муфарриҳ ул-қулуб» («Қалбларни шод қилувчи») номли шарҳий асарларни ёзганлар. Жунайдуллоҳ Ҳозиқ (ваф. 1843 й.) Умархон даврида «Қонунча»га форс тилида шарҳ битган. Тошкентлик Муҳаммад Шоҳхўжа эса «Қонунча»ни ўзбек тилига таржима қилган бўлиб, унинг бир нусхаси 11083-рақами билан ЎзР ФА ШИДа сақланмоқда.

Шу ерда бир мулоҳазани айтиб ўтиш лозимки, «ал-Қонунча» ҳақида фикр билдирган олимлар бу асар Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» китобининг қисқартмаси дейдилар. Бироқ Чағминий «ал-Қонунча»нинг бирор-та ерида ҳам бунга ишора қилмайди, аксинча муқаддимада унинг мана бу сўзларини ўқиймиз:

اما بعد فهذا مختصر يشتمل على زبدة استحضاره من صناعة الطب
انتخباته من كتب المتقدمين ورتبته على عشر مقالات

(Шундан сўнг, (билгинки), бу мухтасар (китоб) табобат санъати бўйича (табиб) билиши зарур нарсаларнинг хулосасини ўз ичига олган. Уни қадимги (олим)ларнинг китобларидан интихоб қилиб (сайлаб)

олдим ва ўн мақола (боб)дан иборат қилиб туздим).²⁶

Кўриниб турибдики, Чағминийнинг ўзи китобни «мутақаддимун», яъни қадимгиларнинг китобларидан сайлаб ва танлаб тузганини айтмоқда, агар бу Ибн Синонинг «Қонун»идан олинган бўлса эди, Чағминий бунга тўғридан-тўғри Ибн Сино «Қонун»идан деб айтиб қўя қолган бўлур эди. Бундан ташқари Чағминий ростдан ҳам 1121 йили вафот этган бўлса, унда Ибн Синодан 184 йил кейин оламдан ўтган бўлади ва бунда Ибн Синони «қадимгилар» қаторига қўшмаган бўларди. Навоийнинг яшаганига 500 йилдан ошди, лекин биз уни «қадимги» деб ҳеч қачон айтмаймиз. Бу ерда Чағминийнинг мақсади бутунлай бошқа бўлган, Ибн Синони ҳамма ҳам араб тилида ўқий олишини ва унга ета олишини билгани ҳолда, табобат аҳлига қадимги табибларнинг асарларидан ўқиб, йиғиб, бир китоб тайёрламоқчи бўлган.

Шарқ оламида олимлар ҳақида гап кетганда уларни иккига бўлиш одат тусига кирган ва улар «мутақаддимун» (қадимгилар) ҳамда «мутаххирун» (сўнггилар) деб аталади. Ҳиндистонда босилган «ал-Қонунча» китобининг ҳошиясидаги изоҳда ҳам ноширлар бунга ишора қилиб, энг қадимгилар Асфинус, Буқрот, Арастудан то Жолинусгача, баъзилар Жолинус, Юханно ибн Сарофийун, Ҳунайн ибн Исҳоқ, Ибн Аби Содиқдан то Муҳаммад ибн Закариё Розийгача ҳисоблаганлари ҳақида ёзади. Сўнг дейилади: «Мутаахирун (сўнггилар) эса Шайх ур-раис (Ибн Сино)дан бошланади ва бундай тақсим қилиш олимлар орасида машҳурдир».²⁷

«Ал-Қонунча» Ибн Сино «Қонун»идан сайлаб олинган деган фикр «Шарқ Қўлёмалари мажмуаси» (СВР)нинг 1-жилдидаги маълумотлардан бошланган. Бу ерда: «Ал-Қонунча» Абу Али ибн Синонинг «Қонун»идан олинган қисқача сайланма» дейилади.²⁸ Сўнг Х. Ҳикматуллаев ёзади: «Унинг (яъни Чағминийнинг М. Ҳ.) бизгача «Ал-Қонунча» («Кичик Қонун») деб аталган Абу Али ибн Сино «Тиб қонунлари»дан сайлаб олинган қисқартмаси етиб келган»²⁹. Бизнингча, бу чалкашликнинг асл сабаби, биринчидан, Ибн Сино «Қонун»ини олимлар кўп шарҳлагани, қисқартирганлари, таржима қилганлари бўлса, иккинчидан, китобчага «Ал-Қонунча» деб ном қўйилганидир. «Ал-Қонунча» («Кичик Қонун») дейилиши бу «Қонун»дан олинган деган фикрга олиб келган. «Ал-Қонунча»ни шарҳлаган олимлар ҳам, уни ўзбек тилига таржима қилган тошкентлик Муҳаммад Шоҳхўжа ҳам ўз асарларининг би-

рорта ерида бу асар Ибн Сино «Қонун»идан олингани ҳақида ишора қилмаганлар. Муҳаммад Шоҳхўжа ёзади: «Рисолайи «Қонунча»йи машҳурни баъзи талабаларга таълим берур эрдим, улар араб лисониға ва форсий забониға ноошинолик сабабли кўп машаққат чекар эрдилар ва баъзилари илтимос қилур эрдиларким, ушбу «Қонунча»ни ўзимиз(ни) тилимиз туркий-чигатойидур, ушбу тилда шарҳ айласангиз...»³⁰ Кўриниб турибдики, бу ерда ҳам Ибн Синога ҳеч қандай ишора йўқ.

Чағминий ўз асарини «қадимгилар»нинг битта эмас, балки кўпгина китоб (кутуб)ларидан сайлаб олдим деганига қарамасдан уни Ибн Сино «Қонун»ига солиштириб билса бўлади-ку, деган фикр туғилиши мумкин. Гап шундаки, биринчидан, Чағминий оддий кўчирувчи эмас, балки уни ўз тилидан ҳикоя қилган, иккинчидан, барча тиббий асарлар бошдан то оёққача даволашни ўз ичига олган бўлиб, мавзу ва сарлавҳалари айнан ўхшаш бўлади. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, «Ал-Қонунча» Чағминий томонидан тузилган мустақил асардир.

Чағминийнинг астрономияга оид «Ал-мулаххас фи-л-хайъа» («Астрономияга оид хулосаловчи китоб») асари катта шуҳрат қозонган. Бу асарнинг ЎзР ФА ШИДа Зта қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Мазкур асарга Улуғбекнинг устозларидан бири Қозизода Румий «Шарҳ ал-Мулаххас фи-л-хайъа» («Астрономияга оид хулосаловчи китобга шарҳ») номи билан тушунтириш ёзган. Бу шарҳ Араб мамлакатларида 5 марта нашр қилинган. Бу шарҳга эса машҳур олимлардан Абдул Али Биржиндий «Таълиқот» («Қўшимча») асарини ёзган бўлиб, бу асар ҳам 1854 йили чоп қилинган.

Чағминий фаннинг бошқа соҳаларига оид бирқанча бошқа асарлар ҳам ёзган бўлиб, улар ҳали деярли ўрганилмаган.

Чағминийга асрдош бўлган табиблардан Фахруддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бин Умар бин ал-Ҳусайн ар-Розийнинг ҳам табобатга оид «Масойил фи-т-тибб» («Табобат масалалари») номли асари бизгача етиб келган. Унинг бир нусхаси ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар хазинасида 3135-рақами билан сақланмоқда. Фахруддин Розий табиб бўлиш билан айни пайтда шоир, географ ҳамда фикҳшунос олим эди. У 606/1209 йили Ҳиротда вафот этган.³¹ Унинг қаламига мансуб бўлган 3135-рақамли қўлёзма Баҳоуддин Нақшбанднинг халифаси Муҳаммад Порсонинг (ваф. 1420 й.) шахсий китобхонасида сақланган. Асар табобатнинг назарий масалала-

рига бағишланган бўлиб, асосан Ибн Сино асарларига суяниб ёзилган. У муқаддима, икки қисм ва бир қанча фаслларни ўз ичига олади. Биринчи қисм мижозлар ҳақида бўлса, иккинчи қисм қувватлар ва томир уриши ҳақидадир. Фахруддин Розийнинг ҳаёти ва ижоди ҳамда асарлари ҳали ўрганилмаган.

Мўғулларнинг алғов-далғов йилларида яшаб, ижод қилган табиблардан яна бири Зиёвуддин бин Абдуллоҳ бин Аҳмад бин Муҳаммад ал-Маликийдир. У халқ орасида Ибн ал-Байтор (ветеринар табибнинг ўғли) номи билан машҳур бўлган. Ибн ал-Байтор 646/1248 йили вафот этган.

Ибн ал-Байторнинг ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар хазинасида 3237 ва 3099-рақамли асарлари сақланмоқда. Улардан биринчиси «Китоб ал-муғний фи-л-адвиййат ал-муфрада» («Доривор ўсимликлар ҳақида кифоя қилувчи китоб») деб аталади. Бу китобда содда (ёлғиз) дориларнинг шифобахш хусусиятлари очиб берилган ва уларнинг қайси касалликка қарши қандай ишлатилиши баён қилинган. 3237-рақамли қўлёзма муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган нусхадан кўчириб олинган. Кўчириш йили 664/1265. Бу қўлёзма муаллиф дастхатидан кўчириб олинган ва энг қадимий нусха бўлгани учун ҳам катта илмий қимматга эга.³²

Ибн ал-Байторнинг иккинчи асари «Ал-жомийъ фи-л-муфрадат ал-адвиййа ва-л-ағзиййа» («Даво бўладиган ва истеъмол қилинадиган ўсимликлар ҳақидаги мажмуа китоб») деб аталади. Бу Ибн ал-Байтор қаламига мансуб бўлган машҳур асарнинг 4-жилдидир. Унда ҳар бир ўсимлик алифбо тартибда берилган. Асарни ёзишда Диоскорид, Гален, Ибн Сино, Абулқосим Аҳмад ат-Тавфиқий асарларидан кенг фойдаланилган.³³ Ибн ал-Байторнинг бу икки тиббий асари ҳам ҳали ўрганилмаган, таржима ва тадқиқ этилмаган.

Биз бу мақоламизда хоразмшоҳлардан Ануштегин сулоласига (1197—1231) мансуб бўлган шоҳлар яшаган даврда ижод қилган ва мўғуллар истилосини бошидан кечирган айрим табиблар ҳақида баён қилдик. Улардан ташқари яна кўпгина табиблар ҳам ўтган бўлиб, улар ҳақида ҳали ҳеч қандай тадқиқот ишлари амалга оширилмаган. Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, мўғулларнинг Мовароуннаҳрга бостириб киришидан аввал ўз ривожига эга бўлган табобат фани мўғуллар истилоси даврида ҳам тўхтаб қолмади, табобат соҳасида табиблар қалам тебратишдан тўхтамадилар ва табобатга оид асарлар ижод қилдилар. Уларнинг

ижоди ва асарларини ўрганиш Урта Осиё табобати та-
риhini ёритишда катта қимматга эга.

ИЗОҲЛАР

1. Абдуллаев А. А., Гаипов М. А. Исмаил Джурджани и его «Сокровище Хоремшаха». Ташкент: «Медицина», 1980. С. 4.
2. Шарқ табобати. Нашрга тайёрловчи, таржимон, мақолалар ва шарҳлар муаллифи Ҳ. Ҳикматуллаев. Тошкент: Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. 34-бет.
3. Исмаил Джурджани..., С. 8.
4. Шарқ табобати. 63-бет.
5. Исмаил Джурджани... С. 10.
6. Уша жойда.
7. Қодиров А. Исмаил Журжоний //Буюк сиймолар, алломалар Тошкент: Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1995. 78-бет.
8. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекистана. Т. I, № 557, 558, 559; Т. IX, № 6427, 6428, 6429, 6430; 6431; 6432. Ташкент, 1952.
9. СВР. Т. IX, № 5443.
10. Исмаил Джурджани... С. 10.
11. СВР. Т. I, № 560.
12. СВР. Т. I, № 561. Т. VIII, № 5681, 5682.
13. Исмаил Джурджани... С. 10.
14. СВР. Т. XI, № 7120.
15. Китоблар номи А. Қодиров ва А. Абдуллаевларнинг юқорида эслатилган мақола ва рисолалари асосида келтирилди.
16. Қодиров А. Исмаил Журжоний. 84-бет.
17. Шарқ табобати. 65-бет.
18. Уша асар. 66-бет.
19. СВР. Т. I, № 568.
20. Шарқ табобати. 66-бет.
21. Уша асар. 70-бет.
22. Буюк сиймолар, алломалар. 82-бет.
23. Исмаил Журжоний. 3-бет.
24. СВР. Т. I, № 510 //Буюк сиймолар, алломалар, 83-бет.
25. Шарқ табобати. 70-бет.
26. Ал-Қонунча. ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар фонди. Инв. № 3766, 16-бет.
27. Чағминий. Ал-Қонунча. Ҳиндубурис матбааси (йили йўқ) 2-бет.
28. СВР. Т. I, № 552.
29. Шарқ табобати. 70-бет.
30. Чағминий. Ал-Қонунча. Муҳаммад Шоҳхўжа таржимаси, ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар хазинаси. Инв. № 110083.
31. СВР. Т. X, № 7124.
32. СВР. Т. I, № 635.
33. СВР. Т. V, № 3956.

ХIII—ХIV АСАРЛАРДА ХОРАЗМ АВЛИЕЛАРИ (АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «НАСОЙИМ УЛ-МУҲАББАТ» АСАРИ АСОСИДА)

ХI—ХIII аср бошигача Урта Осиё туркий тилли халқлар давлатчилигининг энг юқори кўтарилиш даври эди. Бу чоғда Қарохонийлар давлатчилиги тараққий топган. Сиёсий, иқтисодий, маданий, маориф, ҳунар ва касб, маънавий-марифий соҳаларда туркий тилли халқлар дунё саҳнасида ўзининг юқори мавқеига эга бўлган эди. Ана шу тарихий шароит даврида Хоразмшоҳлар давлати юқоридаги барча соҳаларда юксак тараққиётни қўлга киритди. Айниқса, ХIII аср бошигача Хоразм тарихида Урта Осиёдаги тасаввуф таълимоти, ер куррасининг бошқа жойларига нисбатан дунё тафаккур оламида энг юқори ва энг нуфузли ўринга эга бўлди. Бу маънавий бойлик Нажмуддин Кубронинг илмий фаолияти, жаҳон тафаккур оламига қўшган Кубровия тарийқи билан чамбарчас боғлиқ эди, албатта. Шунинг учун тасаввуф таълимотида Нажмуддин Кубро яратган, ўзига хос Кубровия тарийқи (яъни, йўли), инсоният маънавий оламида алоҳида ва жиддий ўзгаришлар ҳосил қилди. Нажмуддин Кубро ўз авлодларига ўлмас мерос қолдирди. Бу мерос унинг қаламига мансуб «Фавотихул-Жамол», «Ал-усул ал-ашара», «Фақирлик ҳақида рисола» ҳамда Кубронинг тасаввуфга оид туркум рубоилари ва унинг ҳаёти ва ижодига бағишланган «Маноқаби Нажмуддин Кубро» асари мавжуд. Бу асарлар бизнинг давримизгача етиб келган.

Буюк авлиё Нажмуддин Кубро тўғрисида ёзилган қўлёзмаларда ўз замонасининг буюк мутафаккирлари Жололуддин Румий, Рашидуддин Фазлуллоҳ, Мирзо Улуғбек, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мирхонд, Хожа Хасан Нисорий ва бошқа мутафаккирлар ўзларининг асарларида тенгдоши йўқ шайхнинг алоҳидаликлари тўғрисида махсус тўхталиб, ўлмас сўзларни ёзма битган эди. Шунинг учун Нажмуддин Кубро, Хоразм авлиёлари тўғрисида Алишер Навоий ёзган «Насойим ул-муҳаббат» асарига ёндошдик. Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти Санк-Петербург бўлими қўлёзмалар хазинасида сақланаётган 97 а-рақамли қўлёзмадан фойдаландик. Матндан иқтибослар шу қўлёзма асосида кўрсатилган.

Аҳмад Умар ўгли Ҳевақий (540/1145—618/1221) яралишидан закий, доно ва ғоятзако (тез зеҳнли) бўлган эди. Унинг бошқалардан алоҳида фарқ этиши Ҳусайн Мансур Ҳаллоҷ ибораси билан айтганда, унга ато этилган муқаддас руҳнинг ўзгалардан фарқли бўлган руҳ эканидан далолат беради. Аммо бу насиб этилган руҳга қўшилган тан билан, инсон ўзининг комил даражасига эришмоғи учун, тасаввуф таълимоти қондаларига асосан ўзига тарийқ (йўл) тутиши керак эди. Кубронинг бу йўл учун илм олишида бошидан кечирган саргузаштлари ниҳоят кўп қийинчиликлар билан рўёбга келади. Бунинг сабаби унинг вужудидаги кабирона аломатнинг доим балқиб туришида эди. Эҳтимол бу буюк зотни Туркистон тупроғига ана шундай ўзгача олий фазилат билан яратгандир.

Нажмуддин Кубро илм йўлида жаҳон кезади, мусофир ва мухожир бўлади. Кўп жафолардан сўнгра дин юлдузи маъносини берадиган «Нажмуддин» сифати, балойназим маъносида «ат-Томматул Кубро» қисқаргани «Кубро» лақабида ва жаноби Расулulloдин ўзини тиймоқ, чекинмоқ маъносида «Абул Жанноб» кунятига мушарраф бўлади. Ва ниҳоят «Вали тарош» сифатида дунёда шуҳрат қозонади. Навоий эса Нажмуддин Кубронини «Қутби даҳр» деб атади. Яъни ҳамманинг бошчиси; ҳаммага бош йўлчи маъносида сифатлаган эди. Бунинг боиси Кубронинг тасаввуф таълимотида ўзига хос Кубровия тарийқи яратиши эди.

Дунёда тенгдоши йўқ шайхнинг ўзи, ўз тарийқи билан авлиёлар тарбиячиси эди. Шу сабабга кўра Кубро ўз олдига «Ал-усул ал-ашара» «Фақирлик ҳақида рисола»лари билан тасаввуф талимотида яна ҳам аниқ ва қатъий йўл яратди. Бу тарийқ Кубровия тарийқи сифатида жаҳонга ёйилди.

КУБРО ТАРИЙҚИ

Нажмуддин Кубро ўз фаолиятида «Фавотиҳ ул-Жамол», «Ал-усул ал-ашара», «Фақирлик ҳақида рисола» каби асарлари билан тасаввуф таълимотига яна ҳам аниқликлар олиб кирди. Энг муҳими ўз тарийқини яратиш билан фаолият кўрсатади ва бу тарийқи Куброни оламга машҳур буюк авлиё сифатида танитади. «Ал-усул ал-ашара»даги бу усул, тасаввуф учун бир тарийқ эди, албатта. Бу усул йўл, сулук, қоида маъносида иш-

латилгани учун буюк авлиё ўз тарийқини усул, яна қонда маъносида атаганлар экан, биз ҳам Кубровия тарийқини ўз маъносида тариқат эмас, балки тарийқ сифатида қўллаймиз. Шундай экан, мусулмон оламидаги ҳар бир мўминга, тасаввуф солиқларига бу тарийқ йўл—қонда кўрсатмаси. Чунки мусулмонларнинг хилма-хил мазҳаб ва тасаввуф аҳлларининг хилма-хил тарийқлари майдонга келганлиги сабабли Кубро ҳам ўз тарийқини яратадилар. Бу эса айтиш чоғда авлиёлар авлиёси бўлган буюк шайхнинг тасаввуфга йўл тутиш тўғрисидаги алоҳида қўлланмаси, бу сулук солиқларига алоҳида қондаси эди. Нажмуддин Комилов: «Кубро тасаввуф тарихида кенг феъллик йўлини тутган шайхлардандир. Чунки ул зотнинг хонақосида сунний мазҳабли шогирдлар билан бирга шиа мазҳабли муридлар ҳам таълим олаверган» деб кўрсатиб ўтади (Нажмиддин Кубро. Тошкент, 1995. 19-бет).

Кубронинг тарбияга хос 10 усули, яъни қондаси:

1. Тавба. Ўз гуноҳини билган ҳолда Оллоҳга тавба айтиш. Оллоҳнинг ғазабидан қўрқиш.

2. Зухд. Барча ёмонлик ва харомликлардан кечиб, яхшилик ва ҳалоллик йўлини тутиш.

3. Таваккул. Барча ишларда фақатгина Оллоҳга суяниш. Ҳаётий турмуш, тақдир ва ризқда, амал ва ҳаракатларда фақат Оллоҳга таяниш.

4. Қаноат. Ўз нафсини тийган ҳолда бориға шукрона, йўғига қаноат қилиш.

5. Узлат. Ҳоли жойда ёлғиз қолиб, ўз қалбини фақат Оллоҳга боғлаш. Ўз-ўзини ботинини тарбиялаш.

6. Таважжуъ. Бутун вужуди ила Оллоҳга интилоқ, талабда бўлмоқ.

7. Сабр. Барча ишларда чидамли бўлмоқ. Барча оғирликларни сабр билан енгмоқ.

8. Мууроқоба. Фикр қилиш, кузатиб бориш, тўғри сирни англаб, Ҳаққа юзланиш.

9. Зикр. Солиқ ҳар ерда, ҳар қачон Оллоҳни тил ва дилидан айирмаслиги, Оллоҳ номини дилда ва тилда такрорлаб юриши.

10. Ризо. Ҳамма ишлар, барча насиба, тақдир ва қазолар Оллоҳ иродаси билан бўлганини англаб етган ҳолда Ҳақ ишига ризо бўлмоқ.

Ҳазрат Нажмуддин Кубро ушбу ўн усул қондаси билан янги тарийқ яратиб майдонга чиқди. Кубро ушбу теран моҳиятли ҳикматлари билан XII—XIII асрда ўзидан олдин ҳужжатул ислом имом Ғаззолий бошлаган сирли олам сирларини билишда яна ҳам илгарилаган

ва юқорилаган эди. Кубронинг «Фақирлик ҳақида» рисоласи бу моҳиятни яна ҳам ойдинлаштириб беради.

Бу асар Оллоҳ йўлига юзланган инсонни тарбиялаш бўйича бутун инсониятга ибрат китобдир. Кубро ёзади: «Дунёнинг бир қисмини кезиб чиқдим, кўп ишларни тажриба қилдим, қийинчиликларга йўлиқдим, кишилар билан суҳбат қурдум, улуғ ишларга қадам босдим, тирикчиликнинг аччиқ-чучугини тотдим. Китобларга мурожаат қилдим, олимлар хизматида бўлдим, умрни дунё излаш билан зое ўтказмадим, ажойиботларни кўрдум. Кўрдумки, умр дунёдан кўра тез, шошиб йўқ бўлиб кетадиганроқ, ўлим охиратдан кўра яқинроқ, орзудан кўра узоқроқ, хотиржамликдан кўра гўзалроқ нарса йўқ экан. Дунёю охират яхшилигини қаноатда, дунёю охират ёмонлигини тамаъда кўрдум. Кўрдумки, вақтни эсис, қанийди, кошкийдилар билан ўтказган кишининг умри энг қисқа умр экан. ...муваффақиятни саъйи ҳаракатда, муваффақиятсизликни эса лоқайдлик ва дангасаликда, балони тилда, ҳаловатни сукутда кўрдум. Очкўзни маҳрум, дунёпарастни ғамгин кўрдум, ...Кўрдумки энг ноёб неъмат ростгўйлик ва қаҳрамонлик, энг оғир оғриқ эса ёмон ва мунофиқ дўстлар экан. Кўрдумки Оллоҳ дунё қуллигидан озод қилган кишигина ҳақиқий хур экан.

Хору зорликни маҳлуқлар хизматида, азизу мукарамликни эса Холиқ хизматида бўлишда кўрдум... Энг яхши савол-жавобни кишининг ўз нафси билан ҳисоблашувида, оқилнинг охиратга, жоҳилнинг дунёга интилишида кўрдум. Қизиқувчини машғул, зоҳидни бекору фориг, хоҳловчини излаётган, даъвогарни ёлгончи кўрдум. Тўғри сўзликдан кўра гўзалроқ зийнатни кўрмадим. Оллоҳ санъатларининг ҳаммасида Оллоҳнинг ўзини кўрдум. Нафсни шармандалик ва дўзах сари ҳайдашда, ақлни эса яхшиликларга чорлашда кўрдум. Кўрдумки, ўз-ўзини тарбиялай олган ва шахватлардан тийила олган киши энг кучли шахс экан. Умр ва ризқнинг баракали бўлишини Оллоҳ таолога итоат қилишда кўрдум. Дунёю охират яхшилигини Расул алайҳиссаломнинг суннатиға эргашишда кўрдум. Неъматнинг тўла, мукамал бўлишини неъмат берувчидан миннатдор бўлишда кўрдум. Кўрдумки энг яхши дўст илм экан. Шариат ва диннинг пойдевори сабр ва ишонч экан. Ибодатларнинг энг афзали фарзларни адо қилиш, одатларнинг энг маъқули ва чиройлиси эҳтиётлик, одамларга озор беришдан тийилиш экан. ...Оллоҳ таолони ёдлашдан кейинги энг яхши ёдлаш бу ўлумни ёдлаш

экан. Улимдан оғирроқ кулфат ўтган ишга пушаймонликда экан. Нафс маъсумлигининг пайғамбарларга, қалб ҳаётлигининг эса авлиёларга хослигини кўрдум» (Фақирлик ҳақида рисола. Урганч, 1995. 14—17-бетлар).

«Оллоҳ санъатларининг ҳаммасида Оллоҳнинг ўзини кўрдум»,—деб ёзган Кубро иборасида Оллоҳнинг санъатлари нималар эди?—деган савол ўз-ўзидан пайдо бўлади. Бу эса ўн саккиз минг олам, ер, сув, ўт, гиё, ҳаво, ранглар, осмон, осмон қатламлари, ой, қуёш, юлдуз умуман коинотдаги барча махлуқот ва мавжудот ва уларнинг пайдо бўлиши, йўқолиши, тирилиши ва ўлиши ва уларнинг ўзгариш жараёнлари эмасму! Ана шу санъатларнинг яратувчиси Оллоҳнинг ўзи эмасму!

Кубровия таълимотининг асосини ташкил этадиган бу иборанинг мантиқий ўша Ҳалложнинг «Анал-Ҳақ» иборасига яқин турар эди. Кубровия тарийқини асосий моҳияти инсон ўз руҳини Оллоҳга узвий ҳолда билиши, билиш учун илм ўрганиш, илм билан сиру асрор моҳиятини аниқлаш эди. Бунинг учун комил инсонни тарбиялаш, буюклик даражасига етиш ўз нафсини тийиш, илоҳий ишққа ошиқ яшаш эди. Ҳаётнинг моҳиятини билиш, қазо ва қадарнинг Оллоҳдан бўлишлигини билиш. Демакки, инсон руҳи Оллоҳ билан узвий боғлиқ экан, тасаввуф таълимотига асосан билиш демак эди. Кубро яратган Кубровия тарийқи бу масалаларга яна ҳам кенг, аниқ моҳиятни очиб берган эди. Бизнингча Ҳусайн Мансур Ҳалложнинг «Анал-Ҳақ» иборасига Нажмуддин Кубро ўз тарийқи билан аниқлик киритганини кўрамиз, десак хато бўлмас. Шунинг учун Кубровия тарийқи жаҳонга ёйилган. Дунёнинг кўпгина чеккаларига ўз таъсирини кўрсатган. Кубровия моҳиятини сезган Жалолуддин ал-Балхий Румий бу моҳиятни ўзининг «Маснавийи маънавий» асарига сингдирган эди. Фаридуддин Аттор эса ана шу мантиққа кўра «Тазкират ул-Авлиё» асарида руҳ танда эмас, балки тан руҳдалигини кўрсатиб берган эди. Чунки Аттор ҳам Кубровия тарийқининг давомчиси эди. Демак, инсон, яъни руҳ Малакутдин, Илоҳий оламидин бўлиб инсон ана шу Оллоҳ яратган руҳ билан Оллоҳга қўшилади, деган буюк мантиқига эга эди. Бу эса Оллоҳнинг буюк қудратидаги сирру-асрорга инсоннинг ақли такомиллашишини, донишмандликда туришини талаб этадиган мантиқ эди. Шундай қилиб, Кубровия тарийқи тасаввуф таълимоти учун яна ҳам ойдин, изчил, аниқ йўл тутишни кўрсатиб берди. Шунинг учун Кубровия тарийқи ўз мавқеиغا эга бўлди.

Нажмуддин Кубро таълимоти асосида унинг шогирдлари бевосита бу фаолиятини олиб борганлар.

Нажмуддин Кубро XII—XIII асрлар тасаввуф таълимоти ва дунё маънавий ҳаётига ўлмас ҳисса қўшган эди. Кубронинг ушбу ҳикмат ва ғоялари унинг тарбиясини олган шогирдлари томонидан Кичик Осиё, Мовароуннаҳр, Хуросон ва бошқа ерларда кенг ёйилди. Маждуддин Бағдодий, Саъдуддин Ҳамавий, Шайх Сайфуддин Боҳарзий, Айнул замон Жалолуддин Гийлий, Бобо Камол Жундий, Нажмуддин Розий, Разиуддин Али Лола, Баҳовуддин Валад кабилар бу йўлда улкан хизмат қилдилар. Бу ишончли шогирдларини Чингиз тажовузидан асраб қолган Кубро, уларнинг келажак авлод учун фаолият кўрсатишига ишонган эди.

Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат»да ёзади:

«Шайх Саъдуддин Ҳамавий, қаддаса Оллоҳу сирраҳу. Оти Муҳаммад ибн ал-Муайяд бинни Аби Бакр бинни Аби ал-Ҳасан бинни Муҳаммад Ҳамавийдур. Андоқки юқори ўтти. Ҳазрати Шайх Нажмуддин Кубронинг асҳобидиндур, қаддаса Оллоҳу сирраҳу. Зоҳирий ва ботиний улумда ягона эрмиш, кўп мусаннафоти бор. «Маҳбуб» китобидек ва «Сажанжил ул-алвоҳ»дек ва булардин ўзга дағи мусаннафотида мармуз (белгиланган) сўзлар мушкул калимот ва арком (сонлар) ва ашкол (шакллар) ва давойир (доиралар) кўпдурки, ақл ва фикр назари анинг кашфу ҳаллидин ожиздур. Ҳамонки, то басират куни нури била мунфатиҳ бўлмағай аларнинг идроки мутаазирдур» (70-а, 70-б варақ). Демак, зоҳирий ва ботиний илмларда ягона бўлган Саъдуддин Ҳамавий китоблари тўғрисида Алишер Навоий «ақл ва фикр назари анинг кашфу ҳаллидин ожиздур», яъни бу масалаларни ечиш, унинг натижасини чиқариш ва топшида ақл ва фикр ожиз, деб ёзган эди. Бу сўзлар Ҳамавий ижодига, унинг энг мушкул илмларни кашф этганига берилган юксак баҳодир. Бу илмий-назарий китоблар келгуси тадқиқотлар учун манба бўлса ажаб эмас. Бу илмий китоблар ўша замон тақозоси билан араб тилида ёзилган эди. Шайх Саъдуддин Ҳамавий вафоти 650 ҳижрий йили, милодий 1252 га тўғри келади.

Алишер Навоий ёзади:

«Шайх Нажмуддин Розий ал-Маъриф Бидоя, қаддаса Оллоҳу сирраҳу. Ул доғи Ҳазрати Нажмуддин Кубронинг асҳобидиндурки, анинг тарбиятин Шайх Мажмуддин Бағдодийга ҳавола қилғон экандур. «Мирсадул-Ибод» ва «Баҳрул-Ҳақоийқ» тафсирининг мусаннафи-

дур. Чингизхон воқеасида Хоразмдин чиқиб Румға борибдур. Ва анга Шайх Саъдуддин Қунявий ва Жалолуддин Румий, қаддаса сиррахумо била мулоқот воқеъ бўлубтур» (72-б варақ), деб ёзади Навоий ва Нажмуддин Розий қаламига мансуб ўлмас тафсирларни кўрсатиб ўтади. Чингизийларнинг Хоразмни вайрон этиши арафасида Кубро буйруғи билан Қуняга бориб ўрнашгани маълум бўлади. «Вафоти олти юз эллик тўрт воқеъ бўлди ва Бағдоднинг Шунизийясида қўйдилар. Ва Ҳазрати маҳдуми наввара марқадаҳу нурон «Нафаҳотул унс»да битибдурларки, Шайх Саррий Сақатий ва Жунайд Бағдодий, қаддаса Оллоҳу руҳаҳумо, мақбарасидин ташқари қабри эрди. Анинг қабри деб айтилар, валлоҳу таоло аълам» (ўша варақ). Кўрсатилган 654 ҳижрий йили, милодий 1256 бўлади.

Нажмуддин Кубронинг муриди кейинчалик Ироқнинг машҳур уламози Нажмуддин Розий бу тарийқни Ироқ ва Румга, Саъдуддин Ҳамавий эса Эронга ёйди. Разнуддин Али Лола (ваф. 1244) Хуросонга олиб борди. Улар бу тарийқнинг буюк тарғиботчиларига айланди ва ўзлари ҳам дунёнинг кўпдан-кўп жойларидан келган муридларга пири устоз бўлди. Ана шу уламолар ўз фаолияти билан машҳур уламо ва буюк авлиёлар сифатида дунёга танилди, ўз фаолиятларини дунёга кенгайтди. Жаҳон тафаккур оламига таъсир ўтказди. Демак, XIII аср бошигача бўлган Урта Осиёдаги Нажмуддин Кубро тарийқи тафаккур оламидаги тасаввуф таълимотини энг юқори ва нуфузли ўринга кўтаришда муҳим ўрин тутган эди. Бу маънавий бойлик хазинаси, яъни Кубро тарийқи инсоният маънавий меросида алоҳида аҳамият касб этди. Шу билан жаҳон тафаккур оламидаги дунёқарашда жиддий ўзгаришлар ҳосил бўлишига олиб келди.

ХОРАЗМ АВЛИЕЛАРИ

ПАҲЛАВОН МАҲМУД

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»нинг 478-тартибида Паҳлавон Маҳмуд тўғрисида қуйидагиларни ёзади:

«Паҳлавон Маҳмуд Пакаёр, қаддаса сирраҳу. Хевақдиндур ва лақаби машҳур Пурёрғадур. Баъзи Пакаёр дебдурлар, аммо Хевалиқ кишидан таҳқиқ ва тасҳиқ (тузатиш) қилилди. Пакаёрға қарор топди, яъни борчаға ёр Пакаёр қассобнинг ўғлидур. Курашчиликда саромад бўлуб, азим шуҳрат тутубтур. Ешурун сулук

ва риёзати ҳам бор эрмиш, андоқки файз оламиндин кўнглига чошни етган эрмиш, таъби ҳам хуб эрмиш ва назм айтур эрмиш» (72-а варақ).

Паҳлавон Маҳмуд Абдураҳмон Жомийнинг «Нафохат ул-унс» асарига кирмай қолган. Бизнингча, Жомий Паҳлавон Маҳмуд фаолиятдан бирор ёзма маълумот топмаган бўлса керак. Шунинг учун Навоийнинг «Хевақлиқ кишидан таҳқиқ ва тасҳиҳ қилилди» деганида нозик сир борлиги кўринади. Навоий Паҳлавон Маҳмуднинг туғилган жойи Хева эканини аниқ билган. Шу билан Паҳлавонни Пакаёр атаганлар ва бу лақаб унинг отасига ҳам нисбат берилган экан. Курашчиликда саромад эканлиги, унинг елкаси ерга тегмаганидан далолат беради. Шу муносабат билан «Насойим...»да «азим шуҳрат тутубтур» ибораси келтирилади. Паҳлавоннинг доим ғолиблиги, буюк курашчилиги таъкидланади. Паҳлавон Маҳмуднинг нозик сирини Навоий айтган «Ешурун сулук ва риёзати ҳам бор эрмиш» ибораси очиб беради. Бунда Паҳлавон Маҳмуднинг тасаввуф сулукига кирганини бошқалар билмаган, бу йўлда риёзат билан ўзини қийноққа солиб Оллоҳга интилган. Бунга яраша Тангри қудрати ила унга юққан хислатлардан баҳра топгани бизга аён бўлади.

АБУЛ ВАФО ХОРАЗМИЙ

«Хожа Абул Вафо Хоразмий, қаддаса сирраҳу. Хожа Абул Вафо хизматлариға тавҳид арбоби ва мавожди азвоқ, асҳоби софия машорибдин шарбати тамом бор эрмиш. Андоқки, аларнинг расойил ва ашъаридин бетаҳсис рубоиётидин бу маъни зоҳирдур. Ва бу даъво исботиға неча рубой келтирилур» (72-б варақ). (М а з м у н и: Оллоҳ йўлига эътиқод қилувчи, бу йўл лаззатини тотувчи унинг дўстлари Абул Вафо Хоразмийнинг шарбатидан мазза олган). Бу сўзлардан кейин авлиёнинг 6 рубойси келтирилади:

Ман аз ту жудо набудаам то будам,
Инаст далил толияъи масъудам.
Дар зоти ту нопададам аз маъдумам,
Ва зи нури зоҳирам, агар мавжудам.

Т а р ж и м а с и:

Сенданки жудо эмас эдим то борман.
Хужжат бу — мудом толеъи ёр, пойдорман.
Зотингда аёнмасу ҳисобда борман,
Нуринг билан зоҳирман, агарки бўлсам мавжудман.

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»нинг 608-тартибида ёзади: «Шайх Алоуддин Хоразмий, қаддаса Оллоҳу сирраҳу. Бу тойифада бузруг эрмиш. Имом Ёфиъи раҳмауллоҳ дебдурки, ўн икки кун бир вузу (Таҳорат) била намоз қилди ва ўн беш йил ёнин ерга қўймади. Ва неча кун ўтар эрдик, таом емас эрди, магар озроқ ва хашин (қўпол). Ва менинг била Мийнода (жой номи) эрди. Дедиларки, неча йилдурки, мункирот (инкор қилиш) жиҳатидинки, кўрар, ихтиёрсиз ҳажга келурки, анга буюрубтурлар» (95-б варақ). Ушбу манбадан Навоий айтган «Ҳавориқ ул-одат ва каромат» ҳақида, яъни инсон ҳаётида мисли кўрилмаган ғайри табиий воқеалар билан танишамиз. Буюк валийнинг ўз хоҳишисиз ҳажга келтирилганига гувоҳ бўламиз.

Алоуддин Хоразмий, Имом Ёфиъи билан замондош ва суҳбатдош бўлган. Туркияда яшаган. Имом Ёфиъининг айтишича, Алоуддин Рум дарёси соҳилида ўзини панага олиб, хилват тутуб юрган эдилар. Бир кун масжиддан қайтсалар, уйларида бир киши намоз ўқиб ўтирган эмиш. Уй атрофлари, эшик олдилари қумлик бўлишига қарамай уйларига келган бу кишининг изларини қумда кўрмаганларидан таажжубланиб турсалар, ул намозхон сув сўрабди. Алоуддин сув, нон бодом мағзи билан меҳмон қилибдилар. Шундан сўнг меҳмон киши ғойиб бўлибди. Орадан етти кун ўтибди. Уша киши яна пайдо бўлибди. Шу асно улар ўртасида мулоқот пайдо бўлган экан.

Навоий бу ғойибий воқеаларни Имом Ёфиъи асарларидан олганини маълум қилади. Демак, Алоуддин Хоразмий ҳаёти ва фаолиятини кенгроқ билишимиз учун Ёфиъининг «Мирротул жинон», «Ибратул яқзон фи маърифати ҳаводис аз-замон» ва бошқа китобларини ҳам ўрганишимиз тақазо этилади.

ХУББИ ХОЖА

Навоий «Насойим ул-муҳаббат»нинг 623-тартибида ёзади: «Хубби Хожа, алайҳир раҳма. Мавлуди Хоразм вилоятининг ва навоҳисидиндур. Анинг афсофи -(таъриф) турк ва ўзбек халойиқи аросида андин кўпрак ва машҳурроқдурки, шарҳқа эҳтиёжи бўлмай. Йигитликда ўтубтур, йигитлар сарвари Хубби Хожа дерлар» (97-а варақ).

Алишер Навоий Хубби Хожа тўғрисида кўпдан-кўп ибратомуз масалалар борлиги ҳақида маълум қилади.

Хубби Хожа авлиёлар ичида мураккаб кароматлар эгаси эди. Унинг кароматлари тўғрисида баъзи қўлёзмалар бизгача етиб келган. Аммо устод Навоий «Шарҳқа ёҳтиёжи бўлғай» дегани учун тафсилни ёритишдан ўзимизни тийдик. Хубби Хожа отаси билан каромат қилишда тўқнашиб қолади. Онаси Анбар онага келиб, кифанак кийган ҳолда, унинг кўз олдида ғойиб бўлади. Навоий «Йигитликда ўтубтур» дегани сабаби шунда эди. Сулаймон Боқирғоний Ҳаким отанинг ўғли бўлган бу валийнинг меросини ўрганиш, навбатдаги вазифалардан бири ҳисобланади.

ШАЙХ АБУЛ ҲАСАН ИШҚИЙ

Навоий «Насойим ул-муҳаббат»нинг 628-тартибида ёзади: Шайх Абул Ҳасан Ишқий, ҳаддаса сирраҳу. Хоразмдиндур. Шайх Боязид Ишқий, қаддаса сирраҳуқим, силсиласи Султон ул-орифин Султон Боязид Бистомий раҳматуллоға етар, анго тарбият қилғондур. Ўз замонида фақр аҳлининг муқтадоси эрмиш, балки машойихнинг пешвоси. Мурид ва асҳоби бағоят кўп ва каромату мақомати ондин кўпрак» (97-б варақ). Ушбу матнда маълумки, Абул Ҳасанни руҳият жиҳатидин Боязид Бистомий ғойибона тарбият қилганлар ва унинг муршиди, устоди бўлганлар. Шу сабабли замонасида Шайх Абул Ҳасан Ишқий фақир даражасидаги авлиёларнинг бошловчиси ва олдингиси бўлганлар.

МУКРИ МАҲМУД

«Насойимул муҳаббат»нинг 667-тартибида Алишер Навоий ёзади:

«Мукри Маҳмуд, қаддаса Оллоҳу сирраҳу. Хоразмликдур. Ҳусни савти (хушовозлиги) аъло даражада эрди. Ва бағоят дарвеш ва покиза рўзғор киши эрди. Мавлоно Муҳий алайҳи ар-раҳманинг муриди эрди ва ўзининг ҳам кўп муридлари бор эрди. Ва Ҳири шаҳрининг масжиди Жомиъида етмиш йил азон давлати анга муяссар бўлди. Ва ёши юз тўртга етти ва секкиз юз сексонда (1475 м.) дунёдин ўтти. Ва қабри мавлоно Саъдуддин Кошғарий, қаддаса Оллоҳу сирраҳунинг ҳазирасидадур (хилхонасида)» (101-а варақ).

Авлиё мартабасидаги Мукри Маҳмуд, қанчадан-қанча муриду-шогирдларига ўзи устозлик қилган. Бу камтарин ва олижаноб инсоннинг гўзал, ёқимли овози билан Ҳирот шаҳри аҳли 70 йил давомида Оллоҳнинг

ибодатига қўзғалган. Авлиёнинг бу фаолияти «Насо-йим»да «Бахти-давлат» сифатида таърифланади. Мукри Маҳмуднинг «Хусни-савти» иноятига Нақшбанд тариқининг шу замондаги буюк сиймолари Саъдуддин Қошғарий, Мавлавий Жомий, улуғ Алишер Навоийлар ҳам муяссар бўлганлар. Мукри Маҳмуднинг муборак жасади улуғ устоз Саъдуддин Қошғарий хилхонасига дафн этилгани ҳам айни шу руҳий яқинликнинг ажойиб ифодасидир.

Нажмуддин Кубронинг тарийқидаги мантиқий унинг муридлари Хоразм авлиёлари билан жаҳон миқёсига тарқади. Бу мутафаккирларнинг буюк авлиё бўлиб етишишида муҳим омил бўлган эди. Тенгдоши йўқ Нажмуддин Кубро илгари сурган ғоя тасаввуф таълимоти дунёсида янгича сулук кашф эди. Шу сабабли жаҳон илм аҳлини, олам тафаккурини янгича йўналишга олиб кирди. Бугунги кунда ҳам бу мантиқ расмий ҳолда буюк фалсафага айланган, ўз қимматини йўқотгани йўқ. Шунинг учун дунёнинг ҳар бир жойларида Кубровия тарийқини ўрганиш, буюк авлиёнинг бой меросига боғлиқ ҳақиқат таълимоти, яъни инсон руҳининг Оллоҳ билан узвий боғлиқлиги масаласида яна ҳам ойдинлик кашф этганлиги бежиз эмасдир.

А. МАДРАИМОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲ ВА ИМОМ ФАҲРИДДИН РОЗИЙ УЧРАШУВИ ҲАҚИДА

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий (1441—1501) ўзининг «Ҳайрат ул-аброр» достонининг ўн биринчи мақолотида илм ва илм аҳли хусусида фикр юритади¹ ва Абу Али ибн Сино, имом Ғаззолий ва имом Шофийларни етук олимлар сифатида таърифлайди². Ун биринчи мақолотга илова қилинган ҳикоятда эса имом Фахр Розий ва Султон Муҳаммад Хоразмшохнинг ҳаммомдаги учрашуви ва улар ўртасида бўлиб ўтган суҳбат, аниқроғи савол-жавоб мазмуни баён қилинади³.

Алишер Навоий зикр этган имом Фахр ёки Фахриддин Розий (1149—1209) асли Рой шаҳрида туғилган бўлиб, ўз даврининг машҳур олимига айланган эди.⁴ Унинг энг машҳур ва йирик асари «Мифтатух ул-ғайб» ёки «Тафсири кабир» номли китоби ўттиз икки жилдда

Қоҳирада чоп қилинган тафсирдир⁵. Имом Розий Шарқнинг турли ўлкаларини кезиб чиққан ва у Хоразм ўлкасига келган. Пирик олимнинг ўз мулкига келганига Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ўзича эътибор бермайди, олим ҳам шоҳ саройига бормайди.

Шоир ҳикоя қилишича, бир куни олим ҳаммомда эканида, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам гўёки тасодифан ювинишга келади ва улар иккаласи учрашиб қолишади. Султон олимни саволга тутиб: «Эй олим, менга қиёмат ишидан бир хабар айт,—дейди ва,— унда кишилар аҳволи қандай бўлади?» — деб сўрайди.

Олим шоҳ саволига шундай жавоб беради: «Қиёмат гўёки ҳаммомдай, унда шоҳу гадо барчаси тенг, шону шавкат, дабдабали кийим ва хизматкорлар ташқарида— бу дунёда қолади. Лекин мендай илм аҳли бу дунё билими, қанча билими бўлса, унинг ўзи билан бирга бўлади», — дея хулоса қилиб, — фақат шоҳлик султонликдан фойда кўп эмас, аммо илмдан кишига фойда кўп», — дейди.

Бу учрашув ва мунозара қаҳрамонининг иккинчиси Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердиннинг отаси бўлиб, унинг асли исми Қутбиддин Муҳаммаддир. У 1200 йили Хоразм тахтини эгаллаганда ўзига Алауддавла Муҳаммад Хоразмшоҳ номини олади ва 1231 йил мўғуллар Хоразмни забт қилгунича ҳукмронлик қилган.⁶

«Ҳайрат ул-аброр»да ҳикоя қилинган ибратли воқеа, имом Фахриддин Розий ва Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ҳаммомдаги учрашуви ва бахси дostonнинг мўътабар қўлёзмаларининг иккитасига ишланган расмда тасвирланган. Биринчи расм машҳур ҳаттот Султон Али Машҳадий 1492 йили Ҳиротда китобат қилинган қўлёзмага ишланган бўлиб, ҳозирги кунда Англиядаги Виндзор қирол кутубхонасида сақланмоқда ва уни марҳум профессор Ҳамид Сулаймон 1970 йили чоп эттирган эди⁷. Мазкур расмга санъатшунос олима Ш. Қамбарова ҳам эътибор берган, аммо ундаги шахслар хусусида фикр юритмаган.⁸ Расм, фикримизча, Ҳиротда яратилиб, унда кошинли, ҳашаматли ҳаммом ичи тасвирланади.⁹ Иморат пештоқларида турли нақшлар, китоблар ва икки фаришта расмлари ҳам мавжуд. Осмон тилларанг қилиб ишланган, унинг фонида гуллаган дарахт шоҳлари. Расмнинг ўнг бурчагига юқоридаги дostonдан уч байт битилган.

Ҳаммом ичи кошинли, Уртада шоҳ, бироз пастроқда

катта ёшли имом тасвири. Чапда шоҳ хизматкорлари, пастроқда эса аъёнлар. Расмнинг ўнг томонида, пастроқда ҳаммом дарвозаси. У ерда кийимда шоҳ хизматкорлари. Миниатюранинг юксак бадий савияда яратилгани тархи — барчаси бу асар Ҳирот нафис санъат обидаси эканлигидан гувоҳлик беради. Аммо кишилар чехрасига келсак, XVI аср Ҳиндистон тасвирий санъатига хос шахслар ички олами, ҳис-ҳаяжони, юз тузилиши жуда катта маҳорат билан яратилиб, сув қуяётган ходим мўйлови, бадани ҳиндча қилиб тасвирланган. Яна бир қизиқ факт шуки, иморатдаги китоба кейинчалик битилган бўлиб, улар қўлёзма ва расм XVI аср охирида Бухорода бўлганидан гувоҳлик беради. Шунинг учун бўлса керак, қўлёзма ушбу фондда Бухора нусхаси сифатида қайд этилган.

Умуман, Ҳирот ва Ҳиндистон мусаввирлари ҳамкорлиги самараси бўлмиш бу расмда шоҳ ва олим учрашуви ва бахси кенг кўламда, ўн тўққиз шахс, икки фаришта, яъни кўп фигурали ва мураккаб тарх асосида долзарб, умуминсоний муаммо — киши хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо, уни охират — қиёмат кутади, мазмуни ёрқин рангларда таъсирчан қилиб очиб берилган.

Ушбу долзарб муаммо кейинчалик XVI аср рассоми эътиборини ҳам ўзига жалб қилиб, бугунги кунда Британия музейида Add 7909 рақамли «Ҳайрат ул-аброр» қўлёзмасидаги яна бир расмда ҳам тасвирланган.¹⁰ Биз саҳифада, юқори ва пастда, икки байтдан китоба ўртасига нисбатан ихчам ва лўнда ишланган ҳаммом ичи тасвирини кўрамиз. Рассом фақат шоҳ, олим ва хизматкорни тасвирлаш билан кифояланади. Лекин бунда қаҳрамон — шоҳ ва олим тенгма-тенг ўтириши алоҳида таъкидланади. Расм ўртасида, пастроқда саккиз бурчак ҳовуз тасвири, ҳаммом ичи эса кошинли. Ижодкор кишилар чехраси умумлаштириб ифодаланган. Ранглар танланиши ҳам ўзига ҳос, фақат оч зумрад, қирмизи, гулранг, сариқ ва олтин, лекин бироз тўқ кўк, қора ранглар тасодифандай туюлади.

Алишер Навоий достонида қайд этилган Фахриддин Розий ва Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ учрашуви ва улар бахси ўзбек адабиётида тарихий шахслар сиймосини бойитди. Ибратли воқеа XV аср охири Ҳирот, XVI аср Ҳиндистон ва XVI аср охири миниатюраси учун долзарб инсон охирати, илм-фан аҳамиятига бағишланган расмлар яратилишига олиб келди.

Уша давр бахси, олим ва шоҳ муносабати шоир ва

рассомлар туфайли ҳозиргача ўзининг ҳам бадний, ҳам ахлоқий аҳамиятини йўқотгани йўқ.

ИЗОҲЛАР

1. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр// Алишер Навоий. Ҳамса. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. Тошкент, 1960. 94—97-бетлар.
2. Уша асар. 96—97-бетлар.
3. Уша асар. 97—98-бетлар.
4. Ислам. Энциклопедический словарь/отв. ред. С. М. Прозоров. М.: Наука, 1991. С. 197.
5. Там же.
6. Буняттов З. Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов. М., 1986. С. 62—87.
7. Алишер Навоий достопларига ишланган расмлар. Альбомни тузувчи ва сўз боши муаллифи Ҳамид Сулаймон. Тошкент: «Фан». 1970.
8. Қамбарова Ш. Сюжеты поэм Навои в искусстве Средней Азии// Автореф. канд. дисс. Баку, 1979.
9. Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар. Альбомни тузувчилар ва сўз боши муаллифлари Ҳамид Сулаймон ва Фозила Сулаймонова. Тошкент: «Фан», 1982. 87-расм.
10. Уша асар. 243-расм.

Ғ. КАРИМОВ

ЖАЛОЛИДДИНГА БАҒИШЛАНГАН ҚАСИДА

Соҳибқирон Амир Темур фаолиятига оид тарихий манбаларни тадқиқ этиш жараёнида йирик муаррих Ҳофиз Абрўнинг «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий» асарида қизиқарли бир маълумотни учратдик. Соҳибқиронга замондош бўлган ва онҳазратнинг баъзи ҳарбий юришларида мулозим сифатида иштирок қилган Ҳофиз Абрў Ҳиндистон сафаридан қайтган Амир Темур лашкарининг кўп муддат ўтмасдан Гуржистон сарҳадларига етиб боришдаги суръатини тавсиф қилар экан, муқояса учун Жалолоддин Мангбурни лашкарининг илдамлигини эслайди ва, жумладан, шундай деб ёзади:

«Султон Жалолоддин Хоразмшоҳ жаҳонгир подшоҳ Чингизхондан мағлубиятга учрагач, Ҳинд диёрига борди ва ул мамлакатда икки йил юрди. У бироз қувватлангач, Кирмон йўли билан Ироққа келди ва то Тифлис ҳудудигача борди. Мавлоно Камолиддин Исфаҳоний Султон Жалолоддин мадҳида қасида айтган бўлиб, унинг бир байти ушбудир:

Буроқи азми ту гоми ки гирифт аз Ҳинд,
Ниҳод гоми дуввум бар ақосийи Эрон.

Сенинг азминг Буроқи Хинддан одим узиб,
Иккинчи одимини Эроннинг нариги чеккасига қўйди.

Замон фозиллари унинг бу байтига таҳсинлар ёғдиришган ва бир қанча тарих китобларида келтиришган». Хофизи Абрўнинг ушбу маълумоти икки жиҳатдан диққатга сазовордир. Биринчидан, темурийлар саройи тарихчиси томонидан Амир Темур Жалолиддин ҳарбий маҳоратининг таққосланиши Соҳибқирон ҳамда авлодлари машҳур Хоразмшоҳ хотирасини эъзозлаб, уни улуғ саркарда сифатида эътироф этишгани ҳақида тахмин қилишга асос беради. Шарофиддин Али Яздий «Зафарнома» асарининг муқаддимаси ва Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» асарларида Жалолиддин фаолиятини тасвирлашга кенг ўрин ажратилгани ҳам бу фикримизни тасдиқлайди. Иккинчи тарафдан эса, Жалолиддиннинг замондоши ва Шарқ адабиёти тарихида ўз муносиб ўрнига эга бўлган машҳур шоир Камолиддин Исфаҳонийнинг саркардага бағишлаб яратган қасидаси мавжудлиги тадқиқотчилар учун катта аҳамиятга эгадир.

Бўлажак шоир Камолиддин Исмоил тақрибан 1172 йилда Исфаҳон шаҳрида туғилди. Унинг отаси Жалолиддин Исфаҳоний ҳам (1192 йилда вафот этган) ўз даврининг катта шоири эди. Ёш Камолиддин мадрасада ўқиб, турли фанларни ва араб тилини ўрганди. Усмирлик пайтларидаёқ у нафис шеърлар ёза бошлайди. Шуниси борки, айрим замондошлари бу шеърларни Камолиддиннинг ўзи ёзганидан шубҳаланиб, уни отасининг асарларини ўзлаштирганликда айблайдилар. Шу сабабли Камолиддинга кўп бора уни имтиҳон қилиш учун берилган қийин қофия ва радифлар асосида ғазал ва қасидаларни бадиҳа йўли билан айтишга тўғри келади. У мадрасани тугатгач, Эрондаги баъзи вилоят ҳокимлари саройида қасиданавис бўлиб юради. Унинг шоирлик шуҳрати йилдан-йилга ошиб борарди. Замондошлари Камолиддинга «Халлоқ ул-маъони», яъни «Маънолар ижодчиси» лақабини беришади. Камолиддин Исфаҳоний асарлари шеърӣ санъатлар ва жимжимали ибораларнинг кўп ишлатилганлиги билан ажралиб туради. Рубойлари эса, мутахассислар фикрига кўра, хайёмона руҳдадир. Кексалик пайтларида шоир ҳокимлар саройидан узоқлашади ва Исфаҳон чеккасида дарвишона ҳаёт кечиради. Бу даврда у сўфийлар тари-

қатига киради ва машҳур шайх Шаҳобиддин Суҳравардий (1145—1235) билан мактублар ёзишиб туради. 1235 йилда мўғуллар Исфаҳонни босиб оладилар. Кекса шоир аҳолининг қирғин қилиниши, омон қолганларнинг эса босқинчилар тарафидан қулликка солинишини ўз кўзлари билан кўради. Унинг сўнгги асарларида мана шу фожиали давр манзаралари акс этган. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, шоир Камолиддин Исфаҳоний 1237 йилда мўғул жангчилари томонидан қийноққа солиб ўлдирилган. Шоир сўнгги рубойисини ўз қони билан ёзган. Камолиддин Исфаҳонийнинг мақбараси ўзи туғилиб ўсган шаҳардадир. Исфаҳондаги сўлим ҳиёбонлардан бири ҳозирда шоир номи билан аталади. Камолиддин Исфаҳонийдан 15 минг байтдан ортиқ ғазал, қасида, қитъа ва рубойларни ўз ичига олган шеърый девон мерос бўлиб қолган. Абдурахмон Жомий ва Давлатшоҳ Самарқандий каби адиб ва шеършунослар Камолиддиннинг шоирлик маҳоратига юксак баҳо беришган. Давлатшоҳнинг маълумотига кўра, олим султон Мирзо Улуғбек ота-ўғил шоирлар Жалолиддин ва Камолиддин Исфаҳонийлар ижодини яхши билган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида Камолиддин Исфаҳоний девонининг иккита қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Битта нусха бошқа бир қанча шоирлар девонлари билан бир жилддан, яъни 1046-рақамли қўлёзманинг 80—148-варақларидан жой олган. Бу нусхани кўздан кечирганимизда унда Жалолиддинга бағишланган қасида йўқ эканлиги маълум бўлди. Девоннинг яна бир нусхаси 2291-рақамли қўлёзмада бўлиб, XVII асрда кўчирилган бу китоб 261 варақдан иборатдир. Мазкур қўлёзмада қасида ва ғазаллар аралаш ҳолда майда хат билан ёзилган. Қасидалар сарлавҳасиз тарзда келтирилгани учун уларнинг айнан кимга бағишланганини аниқлаш анча мушкулдир. Ҳофиз Абрў келтирган байтга таяниб, буюк аждодимиз Жалолиддин Мангбурнига бағишланган қасида девон қўлёзмасининг 171—173-варақларидан ўрин олганини аниқладик. Чунончи, қасиданинг саккизинчи байтида Жалолиддиннинг номи зикр этилган:

Жалол ад-дунё ва-д-дин Мангбурни он шоҳе,
Ки изадаш бар сазо кард дар жаҳон султон.

Т а р ж и м а с и :

Дунё ва дин Жалоли Мангбурни ул шоҳким.
Худо уни жаҳонда султон бўлишга сазовор қилди.

Шунингдек, мазкур қасида девоннинг 1890 йилда Бомбей шаҳрида амалга оширилган тошбосма нашрида ҳам мавжуддир. Ушбу нашрда қасида тепасига «Бу қасида олам султони, одил Жалололдин Мангбурни хоразмшоҳ мадҳидадир», деб ёзилган. Қасида ҳажми қўлёзмада 69, тошбосма нашрда эса 81 байтдир. Шу сабабли қасидадан мисол тариқасида байтлар келтирилганда, асосан, девоннинг тошбосма нашрига суянамыз. Жанр талабига мувофиқ қасидада Жалололдин шахсига шоирона муболағалар билан мақтов ва таҳсинлар ёғдирилган. Аммо, назаримизда, асарда шоирнинг самимий дил сўзлари кўпроқ акс этган. Қасида ўша замондаги энг йирик ислом давлати — Хоразмшоҳлар салтанати Чингизхон томонидан яқсон этилиб, бошқа ислом ўлкалари ҳам катта таҳлика остида турган бир пайтда ёзилган. Ушбу оғир бир даврда бутун мусулмон оламидаги мулоҳазали одамлар Жалололдин шахсига мудҳиш офатга қарши турган қалқон ва ислом ўлкалари нажогкори сифатида қарашарди. Камолиддин Исфаҳонийнинг турли ҳокимларга бағишланган ўнлаб қасидаларидан айнан шуниси ўрта асрларда энг кўп шуҳрат қозониб, тарих китобларига ҳам киритилгани бежиз эмасдир.

Қасида етук шоир томонидан катта маҳорат билан ёзилган. Ўз замонасида юз берган улкан тарихий фожияларни шоир Нуҳ алайҳиссалом давридаги тўфонга қиёслайди:

Ту умри Нуҳ бийби аз онки дар олам,
Иморат аз ту падида омад, аз пасти тўфон.

Т а р ж и м а с и :

Сен Нуҳ умрини топажаксан, чунки оламда,
Тўфондан сўнг сен иморат барпо қилдинг.

Мазкур байтда ота-боболари яратган давлат тўфон (яъни, мўғул босқини) натижасида ҳалокатга учраса-да, Жалололдин метин иродаси туфайли янги давлат барпо эта олганига ишорат бордир. Табиийки, қасиданинг қатор байтлари Жалололдиннинг саркарда сифатидаги ҳарбий маҳоратини тасвирлашга бағишланган:

Ту мирави, зафар аз пеши ту чапу рост,
Чунон пийдаки, дар пеши шоҳ кунад жавлон.

Т а р ж и м а с и :

Сен юрасан, зафар сенинг олдингда ўнгу сўлдан равондир,
Худди шоҳ олдида пиёда мулозимлар жавлон уриб юргани
каби.

Жалололдиннинг душман билан кўп сонли олишув-
лардан чарчамаслиги, аксинча қайта-қайта курашга
интилиши қуйидаги байтда ажойиб ўхшатиш воситасида
тасвирланган:

Аз он зи санги фасон тез мешавад ханжар,
Ки занн барад ки, дили туст санги фасон.

Т а р ж и м а с и :

Қайроқтошдан ханжар ўткир бўлади,
Шу сабабли сенинг душманларингнинг юраги
қайроқтош кабидир, деб ўйлаш мумкин.

XII асрда ва XIII аср бошларида Оврўпо салибчи-
лари ва Гуржистон ҳукмдорларининг ислом вилоятла-
рига ҳужумлари кучайган эди. Шоир мусулмонлар
ҳимояси учун Жалололдин насронийларга ҳам қарши
турганини таъкидлайди:

Ту доди минбари ислом бисатида зи салиб,
Ту бар гирифти ноқусро аз жойи азон.

Т а р ж и м а с и :

Сен ислом минбарини салиб хуружидан асрадинг,
Азон айтиладиган жойдан ноқус (қўнғироқ)ни олиб
ташладинг.

Қуйидаги байтлар эса Жалололдиннинг буюк хиз-
матлари ва чеккан заҳматларига берилган энг ҳаққоний,
энг самимий ва энг одилона баҳолардандир:

Агар набуди саъйи ту ҳалқайи Каъба,
Чу наъл зери сумми ҳар бимонда буд ниҳон.
Зи соиди ту қави гант бозуйи ислом,
Ки аз тасодуми куффор гашта буд вайрон.

Т а р ж и м а с и :

Агар сенинг саъй-ҳаракатларинг бўлмаганида,
Каъба (эшигининг) ҳалқаси тақа каби ошақ
туёғи остида қолиб кетарди.
Сенинг билагинг туфайли ислом қайта қувват топди,
Кофирлар босқинидан у вайрон бўлган эди.

СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН МУҲАММАД БИН ХОВАНДШОҲ МИРХОНД ТАЛҚИНИДА

Манбаларнинг берган маълумотига кўра, Хоразмшоҳ Эл Арслон вафотидан сўнг тожу тахт учун ўзаро кураш бошланиб кетади. Ниҳоят, 1172 йили Эл Арслоннинг катта ўғли Текешхон Қора хитойлар ёрдамида тахтни эгаллайди. Текешхон салтанати даврида Хоразм давлати узлуксиз урушлар олиб боради ва нуфузи ортади. Хоразмнинг кескин юксалиб боришидан хавфсираган Бағдод халифаси Носир Хоразмшоҳдан ўз чегарасида чекланиб қолишни талаб қилади, аммо қаршиликка учрайди. Орада уруш чиқиб, халифанинг қўшини мағлуб бўлади. Ана шундан сўнг, Хоразмшоҳлар билан аббосий халифалар орасида душманлик бошланади. Текешхоннинг ўлиmidан сўнг Хоразм тахтига ўтирган ўғли Султон Муҳаммад даврида бу душманлик янада кескинлашади. Натижада, ҳар икки томоннинг инқирозига сабаб бўлади.

Гарчи Хоразмшоҳ Султон Муҳаммад замонида Хоразм давлатининг ҳудуди кенгайиб, қудрат ва мавқеи энг юксак поғонага кўтарилган бўлсада, Хоразмшоҳлар салтанатининг емирилиши ҳам айнан Султон Муҳаммад даврига тўғри келади. Биринчидан, Султон Муҳаммад Бағдод халифасига қарши урушда кўзлаган мақсадига эришаолмайди. Аксинча, руҳонийлар билан ораси бузилади. Иккинчидан, Султон ўз онаси Туркон Хотун билан чиқиша олмайди. Натижада, кучли ҳарбий таянчдан маҳрум бўлади.

Туркон Хотун асли Қипчоқ уруғидан бўлиб, Хоразмшоҳ Текешхон қипчоқларни ўзига оғдириш ниятида Қипчоқ хонининг қизи — Туркон Хотунга уйланган эди. Шундан сўнг Туркон Хотун иродасига кўра, салтанатда қипчоқ зодагонлари юксак мавқега эга бўладилар. Туркон Хотун эса ўз ўғлининг салтанат ишларига бевосита аралашиб, ўз иродасини ўтказишга ҳаракат қиларди. Жумладан, валиаҳдликка Султон мўлжаллаган Жалололдин эмас, балки Туркон Хотун ҳоҳишига кўра, Султоннинг кенжа ўғли Узлоқшоҳ тайинланади. Умуман, мамлакатда буюк Хоразмшоҳ ҳукмидан кўра, Туркон Хотуннинг ҳукми ўктамроқ эди.

Ана шундай ички вазиятлар натижасида буюк Хоразмшоҳлар салтанати ларзага келиб турган пайтда, Шарқда янги империя — мўғуллар давлати барпо бў-

либ, унга истеъдодли саркарда Темучин (Чингизхон) раҳнамолик қилмоқда эди. Чингизхон Хитойни забт этгач, Хоразмшоҳ Султон Муҳаммадга элчилар юбориб, дўстлик ва савдо муносабатларини жорий қилишни таклиф қилади. Элчилик муваффақиятсиз тугаллангач, Чингизхон лашкар тортиб Хоразмга қарши уруш бошлайди. Султон бостириб келаётган мўғулларга қарши ҳарбий кучини тўғри жойлаштираолмай, тўхтовсиз чекина бошлайди. Мўғуллар мамлакатнинг кўп қисмини ишғол қилиб, охирида Султоннинг изидан тушиб, таъқиб остига оладилар. Султон ҳеч қаерда ҳаловат тополмай, кимсасиз оролда вафот этади. Султон Муҳаммад вафоти олдидан катта ўғли Султон Жалололиддинни валиаҳд этиб тайинлайди. Бироқ, вақт ўтган, душман Урганч бўсағасида турарди. Аммо ғайратли, жасур Жалололиддинга хос бўлган ватанпарварлик ҳисси, уни даҳшатли душманга қарши аёвсиз курашга чорлайди. Лекин Туркон Хотун тарафидан тайинланган кўпгина аъёнлар, амалдорлар Жалололиддинни тан олмайдилар. Чунки, Туркон Хотуннинг: «Жалололиддиннинг ҳимоясида қолгандан кўра, мўғулларга асир тушган яхшироқдир», — деган сўзидан воқиф эдилар. В. В. Бартольд «Сийрати Жалололиддин» асарининг муаллифи Насавийнинг ёзганларига асосланган ҳолда «Туркон Хотун бой ва йирик вилоятларга ҳукмрон бўлиши билан бирга, кучли турк (қипчоқ) қўшинининг ўзига бўлган садоқатидан фойдаланиб, Чингизхон аскарига, ҳеч бўлмаганда ўғли Жўжининг ҳарбий қўшилмасига (корпус) жиддий зарба бериши мумкин эди», — деган фикрни олға суради. Дарҳақиқат, Чингизхон ҳам буни яхши тушунган, бинобарин, ўз вақтида Донишманд Ҳожибни элчи тайинлаб малика Туркон Хотун ҳузурига жўнатган. Чингизхон элчи орқали гўё ўз мақсадини қисман Туркон Хотунга тушунтиришга ҳаракат қилган. Элчи Чингизхон номидан Туркон Хотунга пайғом етказиб, хон маликага қарши эмас, фақат уни таҳқирлаган ўғли Султон Муҳаммадга қарши урушмоқда. Маликанинг қўл остидаги вилоятларга асло даҳл қилмайди, деб ваъда беради. Албатта бу қуруқ сафсата эди, холос.

1220 йил ёзида Туркон Хотун Урганчдан чиқиб, аввал Туркменистоннинг Язир вилоятига, ундан Мозондаронга қочиб ўтади. Ниҳоят, 1220 йилнинг ўрталарида Туркон Хотун мўғуллар томонидан асирга олинади. Султон Муҳаммад авлодига мансуб бўлган катта-кичик ўғил болалар қиличдан ўтказилиб, хотин-қизлар эса мўғул саркардаларига тақсимланади. Туркон Хотунни эса

Чингизхон ўзи билан бирга Мўғулистонга олиб кетади. Манбаларнинг хабар беришича, Туркон Хотун Чингизхон боргоҳининг ёнида занжирбанд ҳолда 1233 йилгача хор-зорликда умр кечиради. Туркон Хотун Урганчдан қочиб кетиш асносида саройда кафилликда сақлаб турилган 20 нафар вилоят ҳукмдорларининг фарзандлари — шаҳзода ва амирзодаларни кечаси маҳфий равишда Амударёга чўқдиришга буйруқ беради. Шунингдек, хазинадаги олтин-жавоҳирларни ҳам дарёга ташлаттиради. Аммо, ўз невараси Жалолиддин қўли билан ватанни душмандан сақлаб қолишдан кўра, мўғулларга асир тушишни афзал билади.

Султон Жалолиддин ҳақида замондошларининг берган таърифига кўра, у қорачадан келган азамаг, йигит эди. У тили жиҳатидан турк бўлса-да, форс тилида ҳам бемалол сўзлашарди. Аскарри орасида ботирлик ва жасоратда ҳеч ким у билан тенглашолмас эди. У оғир табиатли киши бўлиб, ғазабини сездирмас ва ҳеч кимни таҳқирламас эди. Кам гап, кўп кулмас фақат табассум қилиш билан кифояланарди.

1220 йил декабрида Хоразмшоҳ Султон Муҳаммад вафот этгач, Султон Жалолиддин отасини дафн этиб, пойтахт томон юради. Аммо Туркон Хотунга содиқ бўлган йирик амалдорлар Султон Жалолиддинни тан олмайдилар ва пайт пойлаб уни ўлдиришга ҳаракат қиладилар. Бу ҳақда «Равзат ус-Сафо» муаллифи Мирхонд бу воқеани қуйидагича шархлайди: «аммо умаройи бад андешлар бир-бирлари била андоқ иттифоқ этдиларким, фурсат чоғида Султон Жалолиддинни ҳалок вара-тасиға солғайлар. Ва алар орасидин бири Султонға ул маънидин хабар берди. Эrsa Султон билдиким ул жамоайи бесомон мундоқ вақтдаким, мувофиқат ва иттиҳод этмак маҳалидур, лиҳож ва инод қилурлар. Андин сўнгра ўз хос ва даловурлари бирла отланиб фасод йўлидин шодбаҳға азм этди». Йўлда уни ушлаш учун белгиланган махсус мўғул отрядлари пойлаб турган эдилар. Бироқ, Султон Жалолиддин ўзининг баҳодирлиги ва шерри ғаррондек жасорати туфайли уларни енгиб, кўп ўлжалар олди. Бу тўқнашувда Жалолиддиннинг аскарри фақат 300 кишидан иборат бўлиб, мўғуллар эса 700 отлиқдан иборат эдилар. Жалолиддиндан кейин унинг икки укаси ҳам Урганчдан чиқиб, акаси Жалолиддин изидан келаётган эдилар. Бироқ, улар мўғуллар қўлига тушиб ҳалок бўладилар.

Султон Жалолиддин равзан йўли билан Ғазнаинга кетади. Мўғуллар эса унинг изидан таъқиб этиб, Ҳирот

музофотида Яздуя отлиқ ерга етиб келдилар ва шу ердан орқага қайтиб кетадилар. Жалололиддин Ғазнайнга етиб боргач, Султон Муҳаммаднинг пароканда бўлиб юрган аскарларидан бир жамоаси келиб Жалололиддинга қўшилади. Шундан сўнг Сайфиддин Аъроқ Қангли халаж ва туркмандан 40 минг киши билан келиб, Жалололиддинга қўшилади. Ҳирот ҳокими Ямин ҳам бир жамоа аскари билан келиб қўшилади.

1221 йил баҳор фаслида Султон Жалололиддин Ғазнайдан кўп аскар билан йўлга чиқиб, Кобул дарёсининг тармоқларидан бирининг бўйида мўғулларнинг бир отрядини тор-мор этади, улардан мингга яқинини қириб ташлайди. Бу хабар Чингизхонга етгач, у ўзининг тажрибали саркардаларидан бири — Шики Хутуху деган кишини 45 минг қўшин билан Жалололиддинга қарши юборади. Мўғуллар Жалололиддин қўшини билан Парвон деган мавзеда учрашади. Жалололиддин ўз аскарларига отдан тушиб, от жиловини белларига боғлаган ҳолда пиёда бўлиб жанг қилишга фармон беради. Икки кун жанг бўлади. Мўғуллар чарчаганидан сўнг Жалололиддин ўз аскарларига отга миниб жанг қилишга буйруқ беради. Мўғуллар бардош бераолмай қоча бошлайдилар. Манбаларнинг хабар беришича, Жалололиддин бу жангда аскарнинг ўнг қанотини Темур Маликка, чап қанотини Сайфиддин Аъроқга топшириб, ўзи марказда турган. Энди мўғуллар ҳийла-найранг ишлатишга ҳаракат қилиб, ҳар бир жангчи ўзининг заҳирада етаклаб юрган отининг устига кигиздан одам шаклида қўғирчоқ ясаб, отга миндириб жангга кирсин, деган буйруқ берилади. Эртасига жангда мўғуллар сафи кўпайиб, хоразмликларни ваҳимага солади. Мўғулларнинг ҳийласини сезган Жалололиддин ўз аскарларига далда бериб, душман ҳийласини фош қилади ва ўз аскарларини жангга олиб киради. Жалололиддин ҳарбий маҳорат кўрсатиб, мўғулларни ўраб халқа ичига олади. Хутуху нуён душманга бардош беролмаслигига кўзи етгач, қолган аскарни сақлаб қолиш учун жанг майдонини ташлаб қочади. Жалололиддин жуда кўп ўлжага эга бўлади. Аммо, ўлжани тақсимлашда Жалололиддиннинг саркардалари ўртасида низо чиқиб, Сайфиддин Аъроқ кечаси ўз кўл остидаги аскарларини олиб кетиб қолади. Жалололиддин ўрдугоҳида парокандалик вужудга келиб, аскарнинг ярмидан кўпроғи кетиб қолган эди.

Чингизхон ўз аскарларининг енгилганини эшитганда ортиқча саросимага тушмайди. 1221 йилнинг кузида

Чингизхон катта қўшин йиғиб, Султон Жалололиддинга қарши юриш қилади. Шу йилнинг 9 декабрида Чингизхоннинг қўшини Синд дарёси бўйида Султон Жалололиддин қўшинига етиб боради. Чингизхоннинг келаётган хабарини эшитган Жалололиддин, ўз қўшинининг камлигини ҳисобга олган ҳолда, мўғуллар билан жанг қилмасликка ва Синд дарёсини кечиб ўтиб кетишга қарор қилади. Аммо, шўх ва асов дарё қирғоқдан чамаси ўн газ пастликда, тик жарда оқар эди. Бу жардан дарёга тушишнинг асло имкони йўқ эди. Мўғул қўшини тобора яқинлашиб келарди. Тақдир тақозоси билан ноиложликда қолган Жалололиддин учун жанг қилишдан бошқа чора қолмаган эди.

Султон Жалололиддин ўз қўшинини «ўқ-ёй»га ўхшаш тарзда тузади. Синд дарёси гўё ёйнинг таноби бўлиб қолади. Тонг ёришиши билан Жалололиддин ўз аҳволининг танглигини назарда тутиб, аскарнинг ўнг қанотини тажрибали саркарда Темур Маликка топширади. Марказнинг қўмондонлигини ўз зиммасига олади. Мўғуллар Жалололиддиннинг қўшинига қарши ғазаб билан жанг бошлаб, даставвал унинг ўнг қанотини эзиб ташлайдилар, сўнгра чап қанотини сафдан чиқарадилар. Энг охирида қалбга ҳамла қиладилар. Қалбни бошқариб турган Жалололиддин мардонавор жангга киришади. Унинг фақат 7000 кишидан иборат қўшини бор эди. Шунга қарамай, улар мўғулларнинг кўп сонли қўшинига қарши баҳодирона жанг олиб борардилар. Мўғул қўмондонлиги Жалололиддин қўшинини ўраб олиш хақида буйруқ олганди. Бинобарин, мўғуллар Жалололиддин қўшинини ярим доира шаклида ўраб, дарё томон сиқиб келарди. Чингизхон Султон Жалололиддинни тириклайин тутиб келишга буюради. Мўғуллар ҳалқани тобора сиқиб, торайтириб келардилар. Чингизхоннинг мақсадини сезган Султон Жалололиддин, энди қаршилиқни давом эттириш бефойда эканлигига ақли етиб, онаси Ойчечакни, хотини ва бола-чақасини жар ёқасидан дарёга ташлашга буйруқ беради. Аждаҳодек ҳайқириб оқаётган дарё бирин-кетин улоқтирилган хотинлар ва болаларни бир зумда ўз домига тортиб, оқизиб кетади. Бу жувдолик Жалололиддиннинг бутун вужудини ўтдай ёндириб юборади. У қахру ғазаб билан ёв устига шердай ташланиб, бир ҳамла билан душман сафини ёриб чиқиб, дарё бўйига келади ва вафодор отига қамчи босиб, тик жардан дарё устига от солади. Қолган аскарлари ҳам давжурок саркарда кетидан ўзларини дарёга ташлайдилар.

Мўғуллар қўлдан чиқиб кетган Султон Жалололиддин ва унинг аскарларининг ботирликларига ҳайрон қолиб, аламдан қичқириб юборадилар. Чингизхон аскарлари орасида юз берган шов-шувдан ҳаяжонланиб, дарё бўйига келади ва чуқур жар остида ўйнаб оқаётган дарёга қарайди. Унда шерюрак Жалололиддин от устида дарё гирдоби билан олишиб, қирғоқ томон сузиб борарди. Султон Жалололиддин оти билан саломат қирғоққа чиқиб, Чингизхон томонга боқиб, муштини кўрсатиб, ҳали яна қасос олажагини маълум қилади. Бу манзарани жар тепасида кўриб турган Чингизхон, ўғилларига қараб: «... отадин ўғул туғса, керакдурким мундоғ туғсун», — деган экан.

Гирдобдан саломат қутулиб чиққан аскарлардан эллик нафар баҳодирлар яна Жалололиддинга ҳамроҳ бўладилар. Бу воқеалар, «Равзат ус-Сафо» муаллифи Мирхонднинг ёзишича, 1223 йилнинг август (Ражаб, 620) ойида содир бўлган.

Жалололиддин 1224 йилнинг бошларида Шероз отабеги Саъд бин Занги ҳузурига элчи юборади. Отабек ўз ўғли Салфуршоҳни 500 отлиқ билан Султон Жалололиддинга пешвоз чиқаради. Отабек Султонга кўп илтифотлар кўрсатиб, ҳатто бир қизини унинг никоҳига киритади. Султон Жалололиддин Бағдод халифаси Носирга элчи юбориб, мўғулларга қарши курашда ёрдам беришини сўрайди. Аммо, халифа Носир Султон Жалололиддиннинг ота-боболаридан дилгир бўлгани сабабли, ёрдам бериш ўрнига аксинча Султонни мамлакат ҳудудидан ҳайдаб чиқариш учун 20 минг аскар юборади. Султон Жалололиддин халифа аскарларини тор-мор қилиб, Бағдодни таҳликага солади. Султон Жалололиддин Бағдоддан Табризга бориб, шаҳарни қамал қилади. Табриз отабеги Узбак бин Жаҳон Паҳлавон эди. Унинг хотини малика Султон Туғрол Салжуқийнинг қизи эди. Отабек шаҳарда хотини маликани қолдириб, ўзи Альҳақ қалъасига яширинган эди. Малика шаҳар деворидан душман аскарини кузатаркан, ногоҳ кўзи Султон Жалололиддинга тушиб, уни севиб қолади ва қозига «мен эримдан ажрашганман, мени Султон никоҳига кирчимга фатво беринг», дейди. Қози маликани ёлғон гапираётганини пайқаб, никоҳга фатво бермайди. Шу аснода уламолардан бири маликага «агар мен қозилик мансабига етишсам, албатта фатво топиб берурман», дейди. Малика мазкур шахсни қозилик мансабига кўтаради. Натижада, Султон Жалололиддин никоҳига кириш учун маликага фатво берилади. Малика шаҳарни Сул-

тонга таслим қилиб, унинг никоҳига киради. Бу хабарни эшитган Отабек рашк ўтида куйиб оламдан ўтади. Шу билан Табризда отабеклар салтанати ниҳоясига етади.

Султон Жалолоддин Табриздан 30 минг аскар билан Гуржистонга юриш қилади. У Гуржистон билан бир неча марта жанг қилиб, кўп ўлжаларни қўлга киритди.

1228 йили Султон яна Гуржистонга юриш қилади. Улар Шом ва Рум подшоҳларидан кўмак сўрайдилар. Улар ёрдамга етиб келиб, Султонга қарши жанг бошлайдилар. Бу жангда Султон Жалолоддин енгилиб орқага чекинади. 1231 йили чопарлар хабар келтирдиким, мўғуллар ҳисобсиз лашкар билан Амударёдан ўтиб бутомонга келадир, — деб. Султон Жалолоддин ўз аёнларидан бирини аҳволни аниқлаб келмоқ учун Табризга юборади. Бироқ, ул кимса Табризга бориб яхши тафтиш қилмай, мўғуллар аллақачон қайтиб кетибдилар деган ёлғон хабарни олиб келади. Бу хабардан мамнун бўлган Султон базм асбобини тузиб, бир неча кун айш-ишратга машғул бўлади. Айни шу аснода мўғуллар бостириб келадилар. Султон Жалолоддин қаттиқ маст бўлиб, уйқуда эди. Пароканда бўлган аскарларини йиғиб, қарши ҳужумга ўтгунча бўлмай, мўғуллар хоразмликларни қиличдан ўтказадилар. Бир ривоятда Султон Жалолоддин мутасаввиф кийимида сайёҳликни ихтиёр қилган дейилади. Яна бир ривоятда Султон Жалолоддин тоғлар орасига кириб, истироҳат қилаётган чоғида Курдлар унинг от ва кийимларининг илинжида унга тиг санчиб ҳалок қиладилар, дейилади.

Дарҳақиқат, 1231 йил ёз фаслида мўғул ҳоқони Ўқтойхон, Султон Жалолоддинга қарши катта қўшин жўнатади. Жалолоддин эса ўзига садоқатли оз сонли аскар билан Курдистон тоғларига чиқиб кетади.

1231 йил 16 августда бир курд Султон Жалолоддин амри билан ўлдирилган акасининг хуни учун уни найза санчиб ўлдиради. Шу билан ватанпарвар жангчи, буюк қалб эгаси Жалолоддин Мангубердиннинг ҳаёт риштаси сўнади.

Қ. МУНИРОВ

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВРИДА ЯРАТИЛГАН БИР ҚҮЛЕЗМА ҲАҚИДА

Бу йил ўзбек халқининг ажойиб фарзанди, мўнғул босқинига (1220—1231) қарши қаҳрамонларча кураш олиб борган мард инсон Жалолоддин Мангуберди

Хоразмшоҳнинг 800 йиллик юбилейи нишонланмоқда. «XII аср охири ва XIII аср бошларида Хоразмшоҳлар давлати мусулмон шарқида катта ҳудудни бирлаштирган кучли давлатга айланган эди»¹.

Хоразмшоҳ Эл-Арслоннинг (1156—1172) ўлиmidан сўнг унинг ўғиллари Султоншоҳ Маҳмуд (1172—1193) ва Алоуддин Текеш (1193—1200) ўртасида тахт учун кураш бошланган эди.

Эл-Арслон тахт вориси қилиб ўзининг кичик ўғли Султоншоҳ Маҳмудни тайинлаган эди. Лекин кўпинча давлат ишларини Султоншоҳ Маҳмуднинг онаси Туркон Хотун бошқарар эди. 569/1174 йил Деҳистонда (Каспий яқинида) бўлган жангда Султоншоҳ Маҳмуднинг онаси Туркон Хотун асирга тушади ва ўлдирилади. Султоншоҳ Маҳмуд қочиб қутулади. 589/1193 йили Сарахсда бўлган жангда Сарахс шаҳри Текеш қўлига ўтади. Бундан қаттиқ таъсирланган Султоншоҳ Маҳмуд икки кун ўтгандан кейин вафот этади.

Хоразмшоҳ Эл-Арслон ўғиллари Султоншоҳ Маҳмуд ва Алоуддин Текеш ўртасида тахт учун давом этган 20 йиллик курашга чек қўйилади.

Энди давлат тепасига Алоуддин Текеш Хоразмшоҳ (1193—1200) келган эди.² Алоуддин Текеш Хоразмшоҳ туркий ҳукмдорлардан бири Жонкишининг қизи Туркон Хотунга уйланган эди.

Ҳозирда Тошкентдаги ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланаётган биз сўз юритаётган араб тилида ёзилган қўлёзмада³: «Ҳозо фит-тасниф китобий — мусаммо» «Бо жавомиъ ал-ҳақойиқ ва-л усул фи маърифати аҳодис ар-расул» («Расулуллоҳнинг ҳадисларини тушунишда ҳақиқатлар мажмуаси ва асослари») ва «Муъинат ул-муслимин аъзами Туркон... бинти султон ул-саид уш-шаҳид «рукн ад-дунё ва ад-дин» («Мусулмонларнинг ёрдамчиси—Улуғ Туркон... дунё ва диннинг ҳимоячиси—шаҳид, бахтли султон қизи»), —деб маълумотлар келтирилган. Туркон сўзидан кейин «Хотун» сўзини ёзиш учун жой ташлаб кетилган. Китобнинг безатилишига қараганда «Хотун» сўзини суюлтирилган тилла билан ёзмоқчи бўлганлар. Унинг устига «Шаҳид, бахтли султон қизи» деб кўрсатилиши ҳам аёл кишининг исмини ёзилишини кўрсатиб турибди.

Энди бу асарни қайси «Туркон Хотун» замонида ёзилганлигини аниқлаш керак бўлиб қолди. Бу масалани аниқлаш учун шу даврда ёзилган Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий томонидан ёзилган «Сийрат ас-султон Жалолоиддин Манкбурни» ва З.М. Буниатов-

нинг «Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов» номли асарида келтирилган маълумотларни ўрганишга тўғри келди.

Бу ҳақда ан-Насавий ўз асарининг 19-бобида Туркон Хотун ҳолати ҳақида бундай деб ёзиб қолдирган: «Юқорида айтиб ўтилган Туркон Хотун Байавут тоифасидан бўлиб, йемак уруғининг бир шаҳобчасидандир. Қачонки, унинг мавқеи мустақамлангандан сўнг «Худованди Жаҳон», яъни «Бутун дунё ҳукмдори» лақабини олган эди. У туркий ҳукмдорлардан хон Жонкишининг қизи бўлиб, Эл-Арслоннинг ўғли Текеш унга уйланади. Текеш ўлгандан сўнг давлат тепасига келган ўғли Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200—1220) даврида онаси Туркон Хотуннинг обрўси кўтарилиб, давлат ишларини ҳам бошқарган.

Туркон Хотун улуғ ва ақлли бўлиб, мамлакат учун анча яхши ва фойдали ишларни амалга оширган. Уша даврнинг кўзга кўринган машҳур кишиларидан етти киши унинг котиби бўлиб ишлаганлар. У ўғли Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ билан бир қаторда, давлат иши бўйича ўз номидан фармон берган. У берган фармонлар туғросида қуйидагича сўзлар ёзилган: «Исмаи ут-дунё ва ад-дин Улуғ Туркон» («Дунё ва диннинг ҳимоячиси улуғ Туркон»), «Икки дунё аёлларининг маликаси» ва унинг шиори «Иътасамту Биллоҳи ваҳда» («Елғиз Оллоҳдан ёрдам сўрайман»). сўзлари қалам билан чиройли қилиб ёзиб қўйилган.⁴

Худди шу маълумотлар ҳам З.М. Буниятовнинг «Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов» (1097 — 1231) асарида ҳам келтирилган.⁵

Тавсифланаётган «Жавомиъ ул-ҳақойиқ ва-л усул фи маърифати аҳодис ар-расул» қўлёзма асарида, Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавийнинг «Сийрат ас-султон Жалолиддин Манкбурни» асарида ва З.М. Буниятовнинг «Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов» асарида келтирилган маълумотларни солиштириб ўрганиб кўрганда, мазкур асарни Алоуддин Текеш Хоразмшоҳнинг хотини Туркон Хотун ва ўғли Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ даврида ёзилганлиги маълум бўлади. Асарнинг бу нусхаси чиройли ярим сулс—ярим насх хатида ёзилган. Қўлёзма хатига ва безатиш санъатига қараганда XII аср охири ёки XIII аср бошларида китобот қилинган. Охири суқутлик.

З.М. Буниятовнинг Хоразмшоҳлар давлатини ўрганишга бағишланган монографиясида шу даврда анчагина мударрислар, шоирлар, тарихчилар, олимлар ҳа-

қида турли манбалардан олинган маълумотлар келтирилган. Қатор олимларнинг номлари ва улар томонидан қандай асарлар ёзилганлиги ҳам кўрсатиб ўтилган.⁶ Улар орасида шу даврда яшаган, Хоразмнинг фахри бўлган аллома Жоруллоҳ Абдулқосим Маҳмуд ибни Умар ибни Муҳаммад ал-Хоразмий аз-Замахшарийни (467/1075 — 538/1144) Хоразмнинг улуғ олими деб кўрсатилган. Замахшарийнинг «ан-Наҳвий ва ал-луғавий» лақаблари ҳам бўлган. У луғат илмида қатор қимматли асарларнинг муаллифидир.

Ўрта аср фанининг турли тармоқларига оид асарлар ёзган қатор олимларнинг Хоразмшоҳлар даврида яшганлиги, шу давр маданий ҳаёти юқори бўлганлигини кўрсатади. Шу даврда ҳадис илмига ҳам эътибор берилган ва кўрсатиб ўтилаётган ҳадис илмига оид «Жавомий ул ҳақойиқ ва-л усул фи маърифати аҳодис ар-расул» асари, унинг кенг шарҳлар билан ёзилган «Иймон» боби бўлган бу асар ҳам шу даврда яратилган.

Биз бу асарнинг муаллифини аниқлашга муваффақ бўла олмадик. Кейинчалик бу асар устида махсус тадқиқотлар олиб борган мутахассислар томонидан аниқланса, ажаб эрмас. Ҳозирча, бизга маълум бўлишича, бу асардан ягона нусха ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзма асарлар хазинасида сақланмоқда. Кейинчалик дунё қўлёзма асарлар хазиналаридан бу асарнинг бошқа қўлёзма нусхалари топилиши ҳам мумкин.

ИЗОҲЛАР

1. Бунятов З. М. Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов (1097—1231). М.: «Наука» 1986. С. 4.
2. Уша асар. 38—41-бетлар.
3. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзма асарлар фонди. Инв. № 13347. в. 3а.
4. Шихаб ад-дин Муҳаммад ан-Насаби. Сийрат ас-султан Джалал ад-дин Манкбурни (Жизне описание султана Джалал ад-дин Манкбурни) Издание критического текста, перевод с арабского, предисловие, комментарии и указатели З. М. Бунятова, М., 1995. С. 82.
5. Бунятов З. М. Уша асар. 128-бет.
6. Бунятов З. М. Уша асар. 118—127-бетлар.

ШАЙХ НАЖМИДДИН КУБРО — ХОРАЗМДА МУҒУЛ ИСТИЛОСИГА ҚАРШИ ҚУРАШНИНГ ҒОЯВИЙ ВА МАЪНАВИЙ РАҲБАРИ

«Ҳазрати Шайх Кубро — жамъа
мусулмонларининг аълоси»

Мирзо Улуғбек

Хоразм халқининг буюк ифтихори, забардаст саркарда Жалололдин Мангуберди таваллудининг саккиз юз йиллигини Мустақил Ўзбекистонимизда тантанавор нишонлаётган эканмиз, Хоразмнинг яна бир бузурговор ўғлони, муғул истилосига қарши Хоразмда XIII асрда ўта шиддат билан олиб борилган қаҳрамонона курашларнинг ғоявий ва маънавий раҳбари, улуғ мутасаввиф донишманд Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубро (1145—1221) нинг порлоқ номини ҳам ёдлаб ўтишга бурчлимиз.

Куброшуносларга яхши маълум бўлганидек, Нажмиддин Араб ва Форс юртларида Аммор Есир (ваф. 1186), Рузбаҳон Мисрий (ваф. 1188), Исмоил Қасрий (ваф. 1193) каби Сухравардия тариқатидаги машойихлардан таълим ва тарбия олгач, йирик мутасаввиф донишманд ҳайсида ўз ватани Хоразмга қайтиб келади ва Хивада масжид, мадраса ва хонақоҳ қурдириб, кўплаб шогирдлар тарбиялашга киришади.

Шайх Нажмиддин Кубро ўзидан кейин, ҳазрати Жомий ибораси билан айтганда, «ўз замонларининг ягонаси ва даврларининг муқтадоси» бўлган қуйидагилардек юзлаб шогирдларни тарбиялаб вояга етказган: Баҳовуддин Валад (Румийнинг отаси), Маждуддин Бағдодий (ваф. 1219), Саъдуддин Ҳамувий (ваф. 1252), Разиуддин Али-е Лоло (ваф. 1224), Сайфуддин Бохарзий (ваф. 1259), Нажмуддин Доя (ваф. 654), Бобо Камол Жандий ва бошқалар.

Шайх Нажмиддин Кубро асос солган Кубравия тариқатидан кейинги асрларда қуйидаги тариқатлар (ёки шаҳобчалар) ажралиб чиққан: Бохарзия, Нурия, Хамадония, Рукния, Йғтишошия, Нурбахшия, Айдарусия, Фирдавсия.¹

Сўнгги йилларда яна бир тариқат (9-тариқат) «Неъматуллоя» ҳам Кубравиядан келиб чиққанлиги маълум бўлди. Бу тариқатнинг асосчиси Шоҳ Неъматулло Валийдир. У XIV асрда, Амир Темур даврида яшаган ва Ҳазрати Соҳибқирон билан суҳбатлашган. Эроннинг

Кермон шаҳрида пайдо бўлган «Неъматуллия» тариқатининг ҳозирги шайхи доктор Жавод Нурбахш бўлиб, у бундан 20 йилча олдин Эронда пайдо бўлган Хумайнизм қарашлари билан келиша олмай Эрондан Оврупого кетган. Маркази ҳозир Лондонда. Унинг шўъбалари ҳозир Оврупо, Осиё ва Африқодаги айрим мамлакатларда фаолият кўрсатмоқда.

Ҳазрати Кубронинг «Усулул-ашъара» (ўн усул) асарида Кубравия тариқатининг қуйидаги ўн усули (қойдаси) баён этилган: Тавба, Зухд, Таваккул, Қаноат, Узлат, Зикр, Таважжуъ, Сабр, Тафаккур, Ризо².

Шайх Нажмиддин Кубронинг юқорида зикр этиб ўтилган уч муҳим асарида шарият, тариқат, ҳақиқат, самоъ ва зикр (Рақс), ваҳдат, Ишқ, шахс, вақт сингари бир қатор тасаввуфий-ирфоний масалалар ҳақидаги қимматбаҳо фикрлари ва дунёқарашларига дуч келамиз.

Ҳазрати Шайх Кубро доим айтар эканларки: «Тариқимиз (яъни йўлимиз) кимё (маъданларни олтинга айлантириш) йўлидур!». Бу ерда, албатта, одамларни пишитмоқ (пухталамоқ), хом ва номукаммал кишиларни пухта ва мукаммал қилиш, яъни одамларни такомиллаштириш йўли билан Худога яқинлаштириш. У (Ху)га васл қилиш йўлидур», дейилмоқчи. Мана шу ерда биз бобокалон ва донишманд Шайхимиз тасаввуфий дунёқарашининг асл моҳиятини билсак бўлади, яъни маъданларни (оддий одамларни) олтинга айлантириш, мукаммаллаштириш, ақлига ақл қўшиб, поклаб ҳалоллаб, баркамол қилиб, Оллоҳ васлига яқинлаштириш ҳақида гап кетмоқда. Айни мана шу ерда Кубронинг тасаввуфий таълимотидаги асосий ахлоқий-тасаввуфий дунёқарашига, Кубравия таълимотининг асл моҳиятига дуч келамиз.

Демак, барча тасаввуфий таълимотлардаги (Ясавия, Хожагон — Нақшбандия ва б.) асосий моҳият: Инсон тарбияси, Инсон такомили, Инсон ахлоқи, яъни Инсонни улуғлаш, уни эъозлаш, шу йўл билан махлуқни Холиққа (Яратилганни Яратувчига) яқинлаштиришдек муҳим ахлоқий масала Кубро таълимотида яққол кўзга ташланади. Назаримизда, Шайх Кубронинг Илоҳий ва Инсоний концепциясини ҳам айни мана шу масаладан изласак хато қилмаган бўламиз.

Деярли бошқа барча тасаввуфий таълимотларда кузатилгандек, Кубравия таълимотида ҳам Ишқ ва Вуслат масаласига ҳам катта аҳамият берилади. Бобо-

калон ва мутасаввиф Шайхимиз Кубронинг Ишқ ҳақидаги фикрлари ҳам ўзига хос ва оригиналдир.

Ишқ ҳақида тавзиҳот бериб Шайхимиз ёзганлар: «Ишқ инсоннинг ичини, қалбини ва жигарини ўртайдиган ниҳоятда кучли оташдур. У ақлни шошқин, дилни тошқин қилади, кўзни кўр қилиб қўяди. Эшитиш туйғусини ҳам сусайтиради. Инсонга катта қўрқувларни кичик қилиб кўрсатади. Одам бўғзини сиқади, нафасдан бошқа ҳеч нарса ўтмай қолади, ўласи ҳолатга келиб қолади».³

«Вуслат эса Ишқ оташини сўндиради, — деб ёзди яна Шайх Кубро, — сен—менинг Раббимсан. Сендан бўлак Раббим йўқ!», — дея бетўхтов гапирадиган бир ҳолатга келиб қолади Ошиқ. Ошиқ таскин топиб лисони ҳол ила (ҳол тили билан) шундай дейдиган бўлади: «Сен менинг дину дунёимнинг ҳалокисан. Менинг Куфрим. Иймоним, Орзуим ва Рағбатимнинг ғоясисан. Сен—ниҳоят (билохира) Менсан!»⁴.

Шайх Кубро ақидасига кўра бузургвор Ошиқ, пок ва жасур, Ҳақ йўлида ўзини маҳв этган улуғ Инсон Мансур Ҳаллож (ваф. 910) Оллоҳ ишқида, жазавасида деган экан: «Сенга шошиламан (талпинаман). Мени мендан ажратиб олиб, Сенда, яъни Ўзингда фоний этдинг. Мени Ўзингга шу даражада ҳам яқинлаштирдинги, Сени мен, деб англадим, ҳис қилдим»⁵.

Ҳақиқий Ошиқ ҳақида яна Шайхимиз Кубро ёзади: «Баъзан Ошиқ Ишқда фоний бўлади. У ҳолда Ошиқ Ишққа айланади, яъни Ишқ ҳолига келади, сўнгра Ишқ Маъшукда фоний бўлади»⁶.

Кўриниб турганидек, Шайх Кубро ўзининг бузургвор ўтмишдоши, «Анал-Ҳақ!» дея нидо қилган жасур Ошиқ Инсон Мансур Ҳаллож даражасига бориб қолган экан. Бундай фикр Шайх Кубро дунёқарашидаги ҳақиқий ва мажозий Ишқ (Илоҳий ва Инсоний Ишқ) тушунчасидир, ваҳдати вужуд ҳолати ва таълимотидир.

Энди Кубро таълимотидаги яна бир муҳим масала — Ватан ва юрт озодлиги ҳамда мустақиллиги учун кураш масаласига ҳам қисқача тўхталиб ўтайлик.

Даставвал исломий-тасаввуфий тариқатлардаги ҳалоллик, поклик, тўғрилик, художўйлик, адлу инсоф, меҳр-шафқат, мурувват, футувват, меҳнатсеварлик сингари бир қатор умумисломий, умумбашарий илғор қадриятлар билан бирга ватанпарварлик, юрт ишқи, эл озодлиги ва мустақиллиги йўлида кураш ғоясини ҳам алоҳида таъкидлаб, урғулаб кўрсатишни лозим топамиз. Айниқса, Хожাগон—Нақшбандия таълимотида бу

муҳим ғоя алоҳида кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам ўтган XIX аср жараёнида Ислому—Шарқ юртларида Ғарб истилосига қарши кўтарилган миллий-озодлик ҳаракатлари Қафқоз минтақасида Россия чоризимига қарши юз йилдан ортиқ олиб борилган. Шайх Шомил ҳаракатлари, бутун ўтган асрда, афғон (паштун) халқининг инглиз мустамлакачиларига қарши кўтарилган шиддатли ҳаракатлари, Ўрта Осиё (Туркистон) даги Гёк-Депе ҳамда 1898 йилдаги Андижонда кўтарилган Дукчи Эшон қўзғолонлари нақшбандий машойихлар бошчилигида нақшбандийлик байроғи остида олиб борилган.

Бузургвор Шайхимиз Ҳазрати Кубронинг ватанпарварлик ҳақидаги қимматбаҳо фикри ҳам ҳозиргача бениҳоя муҳим, долзарб ва арзишлидир.

«Ватан ҳимояси йўлида шаҳид бўлмоқ — Худо васлига ноил бўлмоқдур!», — деб ёзган Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубро. Барча куброшуносларга яхши маълум бўлганидек, бузургвор Шайхимиз ўзларининг бундай олижаноб фикрларини нафақат ёзганлар, айтганлар, тарғиб ва ташвиқ этганлар, балки ўз даврларида амалда, ўзларининг хайрли ва ўта ибратомуз ҳаётларида қойилмақом тарзда исбот ҳам этганлар! Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (С. А. В.) нинг «Ватанни севмоқ — Иймондандур!», деган қудсий калималарига— Ҳадиси шарифларига ҳамоҳанг бўлган юқоридаги олижаноб фикрини амалда қўллаган бузургвор Шайхимиз Кубро ҳазратлари Урганч қалъасини мўғул истилочиларидан қаҳрамонона ҳимоя қилароқ душманлар қўлида шаҳодат жомини нўш айлаганлар! Бузургвор Шайх Кубро ўз она тупроғини ҳимоя қилиб, бир қўлида қилич ва иккинчи қўлида тасбеҳ ушлаб, Хива аҳолисини 1221 йилда Ватан душманларига — мўғул истилочиларига қарши илҳомлантириб, ўзининг ширин жонини Ватан озодлиги ва мустақиллиги йўлида таслим қилган. Қаҳрамон саркарда, тadbиркор қўмондон бузургвор Шайхимиз бизлар учун ҳозир ҳам бағоят азиз ҳисобланиб, унинг ҳаёти ва фаолияти бағоят ибратомуз ва ҳайратомуздур.

Шайх Кубронинг хайрли ва ибратомуз ҳаёт йўлидан бизга маълумки, 1219 йилда Кубронинг севимли ва маҳбуб шогирди Маждуддин Бағдодий Хоразмшоҳ саройидаги фиқҳу фасод ва ички сарой интригалари туфайли қатл этилиб, танаси дарёга оқзилгандан сўнг кекса, мўйсафид, донишманд мутасаввиф Шайхнинг (Кубронинг) Хоразмшоҳ саройидаги аъёнлар билан

алоқаси жиддий ёмонлашади. Шайхнинг бир гуруҳ баржаста шогирдлари унга ёлвориб: «Пирим, ахир, Сизнинг дуоингиз ўткир, нафасингиз бағоят кучли-ку, дуою некларингиз ва нафаси покларингиз ила баттол ва қаттол душманлар ҳамлаларини қайтариб бўлмасмикан?» — дея илтимос қилганларида, Шайх қатъий ва жиддий туриб: «Йўқ, бундай бало бизнинг юртимиз Хоразмга тикилгон ва ёпирилиб келаётган қазон мубаррамдур!», — деган эканлар.

Шайх Нажмиддин Кубронинг ҳаёти ва вафоти (шаҳодати) тафсилоти ҳақида мухталиф ривоятлар берилган манбаларнинг аксариятида ёзилганидек, мўғуллар султони Чингизхоннинг ўзи Шайх Куброга илтифот кўрсатиб, Урганчни тарк этиб чиқиб кетишларини илтимос этган экан: «Чингизхон Гурганчда «Шайхуш-шуюх», «Қутбул-ақтоб» Нажмиддин Кубро — уни Оллоҳ раҳмат қилсин—борлигини билиб, унинг ҳақида маълумотга эга бўлгач, унга қуйидаги мазмунда хабар юборди: «Мен Хоразмни қирғин ва талон-тарож қилмоққа ҳукм этганман. Замоннинг табаррук ул Зоти шарифи (хоразмийлар) муҳитини тарк этиб бизга келиб қўшилмоқлари лозим!». Шайх—уни Оллоҳ раҳмат қилсин, шундай жавоб қилдилар: «Мана етмиш йилдан ошибдики, мен Хоразмда осойишта яшаб, шу халқ билан ҳаётнинг ачиқ-чучугини бирга тотиб келмоқдаман. Эндиликда, фалокат юз берган чоғда мен уни ташлаб қочсам, бу виждонсизлик ва номардлик бўлади»⁷.

Демак, юқорида келтирилган айрим фикрлардан ҳам яққол сезилиб турибдики, бузургвор, ватанпарвар, мутасаввиф бобокалонимиз Шайх Нажмиддин Кубро Хоразм ҳукмдори Муҳаммад Хоразмшоҳга ва унинг сарой аъёнларига ўхшаб, дўппи тор келиб қолганда, Ватанни тарк этмаган, аксинча ўзининг пок исломий-илоҳий, чин инсоний, тасаввуфий-ахлоқий ақидаларига содиқ қолиб, пок ва муборак қалбларидаги Иймон-эътиқодига мутобиқ, азиз ва мўътабар юртини тарк этмаган, мўғул истилочилари султони Чингизхон кўрсатган илтифотга ҳам парво қилмай, 76 ёшлик муккайиб қолган мўйсафид, мутасаввиф донишманд Ҳазрати Шайх Урганч аҳолисидан лашкар тўплаган, бир қўлида қилич, иккинчи қўлида тасбеҳ ушлаб Ватан босқинчиларига қарши жанг қилган. Урганч қалъаси ҳимоячиларини озодлик ва истиқлол муборизаларига илҳомлантириб, қаҳрамонлар орасида мардона туриб, жасурона жон таслим қилган. Шундай шонли ва ибратли

аъмоли билан умрбод абадият шарафини қозонишга муваффақ ва мушарраф бўлган.

Шунинг учун ҳам Хоразмнинг қаҳрамон ўғлини Жалолиддин Мангубердининг замондоши ва ватандоши бузургвор мутасаввиф бобокалонимиз Шайх Нажмиддин Куброни XIII асрда Хоразмда мўғул истилочиларига қарши олиб борилган шиддатли курашларнинг ғоявий ҳамда маънавий раҳбари, деб айтишга ҳақлимиз.

Шайх Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Мангуберди каби азиз ва мўътабар бобокалонларимизнинг хайрли, ибратомуз ҳаётлари ва ғоялари жонажон Ўзбекистонимизда Истиқлол шарофати ва баракоти туфайли мутлақо янги қонунларга асосланган дунёвий ва шарафли жамият қураётганимиз ҳозирги бағоят ҳассос, муҳим ва долзарб кунларимизда айниқса керакли ва зарур, деб ҳисоблаймиз. Шунинг учун ҳам мазкур мухтасар мақоламиз сўнгида муҳтарам юртбошимизнинг «Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда» рисолаларидаги Исломи дини, тасаввуф ва бузургвор мутасаввиф бобокалон донишмандларимиз эъзозида айтган фикрларини бир бор эслатиб ўтишни лозим деб ҳисоблаймиз: «Биз мусулмон дини ҳақида гапирганда, аввало, Оллоҳ ва унинг Расулини, ўзимизга руҳан яқин бўлган улуғ алломаларимиз, улуғ имомларимизни тасаввур қиламиз. Мана шу қутлуғ заминимизда туғилиб вояга етган, муборак номларини бутун Исломи дунёси чексиз эҳтиром билан тилга оладиган Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Хожа Аҳмад Яссавий, Шайх Нажмиддин Кубро, Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Маҳмуд Замахшарий каби пири комилларимизни назарда тутамиз.

Биз фарзандларимизни дунёвий билимлар билан бир қаторда Имом ал-Бухорий тўплаган ҳадислар. Нақшбанд таълимоти, Термизий ўғитлари, Яссавий ҳикматлари асосида тарбия қиламиз»⁸.

ИЗОҲЛАР

1. Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт (Усули ашъара, Рисолаи илал-ҳойим, Фавойиҳул-жамол ва фавотиҳул-жалол). Нашрга тайёрловчи: Мустафо Қора, Биринчи нашри. Истанбул, 1980. 22-бет.
2. Бу асар «Одобуз-зокирийн» деб ҳам аталади. Бу асар Жомийнинг шогирди Абдул Ғофур Лорий томонидан арабчадан форсчага таржима қилинган. Ўзбекистон РФА Абу Райҳон Беруний номдаги Шарқшунослик институти. № 503. Бу асарни фалсафа фанлари номзоди М. Қодиров ўзбек тилига таржима қилган.
3. Нажмиддин Кубро. Уч рисоладан иборат тўплам.

4. Ўша жойда.
5. Ўша жойда.
6. Ўша манба.
7. Шайх Нажмиддин Кубро қутби даҳр /Азиз Қаюмов масъул муҳаррирлигида. Тошкент, 1998. 29-бет.
8. И с л о м Каримов. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда// Халқ сўзи. 1999 йил, 6 март.

Б. АБДУҲАЛИМОВ

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИНИНГ ХОРИЖДА УРГАНИЛИШИ ТАРИХИДАН

Қадимий ва ўзига хос тараққиёт ва юқори маданиятга эга бўлган Хоразмнинг тарихи ўз илдизлари билан жуда қадимий замонларга бориб етади. Хоразмликлар халқ сифатида ҳам эрамиздан олдинги икки мингинчи йилликнинг иккинчи ярмларида, яъни аҳмонийлардан аввалги даврларда таркиб топган. Уларнинг ватанлари ҳисобланмиш Хоразм эса Ўрта Осиёнинг Парфия, Бактрия ва Сўғдиёна каби қадимий давлатларидан бўлган.

Хоразм тарихининг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, у Ўрта Осиёни ишғол қилган Александр Македонский, Кушон ва Сасонийлар даврида ҳам ўз мустақиллигини сақлай билган. Ҳатто араблар Ўрта Осиёни босиб олиб, уни халифат таркибига қўшиб олганда ҳам Хоразмни бошқарган хоразмшоҳлар маълум эркинликларга эга бўлганлар.

Археологик тадқиқотларнинг натижалари шуни кўрсатадики, Хоразмда қадим замонларда ҳам йирик шаҳарлар мавжуд бўлиб, араблар истилоси арафасида Хоразм Кат, Журжон, Хива, Замахшар, Хазорасп, Дарғон каби ўз шаҳарлари билан танилган.

Хоразмликлар қадим замонларда чорвачилик, балиқ овлаш, дон етиштириш, пахтачилик, боғдорчилик каби касблар билан шуғулланиб келганлар. Мазкур қишлоқ хўжалик ишларини амалга ошириш учун Хоразмда сунъий суғориш иншоотларидан фойдаланилган. Хоразм иқтисоди, маданияти ва фанининг ривожланиши унинг жуғрофий жойланиши, яъни Хоразмнинг баъзи шаҳарларини савдо йўллари, жумладан «Буюк ипак йўли» билан ҳам боғлиқ бўлганлиги билан ҳам белгиланади.

Хоразм — қадимий маданият ўчоғи ҳисобланади. Хоразмликларнинг ўз хоразмий тили ва ўз ёзуви бўлган. Хоразмий тили Берикий яшаган IX асрда хали тирек тил сифатида муомалада бўлган. Хоразм мадания-

ти ва фани араб халифалиги истилосидан катта зарар кўрган бўлса ҳам у ўзини қадимий маданият маркази эканлигини сақлаб қолган. У ердаги илмий ва маданий муҳит ўнлаб ал-Хоразмий тахаллуси билан маълум бўлган алломаларни етишиб чиқишига асос бўлди. Улар орасида Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ва Абу Райҳон Берунийлар эса жаҳон фанининг ривожланишида ўчмас из қолдиришди. Хоразмнинг фан маркази сифатида энг юқори даражага кўтарилган даврларидан бири X—XI асрларга, яъни бу ерда Беруний ва Ибн Синоларнинг ижод қилган даврига, тўғри келади.

Хоразмшоҳлар давлати фаолиятига оид материаллар ўрта аср манбаларида у ёки бу кўламда ўз аксини топган. Жумладан, Ибн ал-Асирнинг «Тарих ал-баҳир фи-д-даула ва ал-атабикийя» китобида муаллиф Отабеклар давлатини ёритиш жараёнида хоразмшоҳлар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтиради. Муҳаммад ан-Насавийнинг Жалолиддин Мангуберди ҳақидаги маълумотларини З. М. Буниятов араб тилидан «Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны» номи билан рус тилида нашрдан чиқарган. Бундан ташқари Мирхонднинг «Равзат ус-Сафо», Ибн Саъийнинг «Ал-Жамийъ ал-мухтасар», Али Яздийнинг «Ал-Урада фи-л-ҳикайат ас-салжуқийя» ва бошқа манбаларда ҳам хоразмшоҳлар давлатининг турли жиҳатлари ёритилади.

Ёқут ал-Ҳамавийнинг «Муъжам ал-удабо» асари ҳам ушбу мавзу бўйича муҳим маълумотларнинг тўпланганлиги билан характерланади. Ёқут ал-Ҳамавийнинг ўзи Журжонияга ёки Урганч шаҳрига 1219 йили, яъни мўғиллар истилоси арафасида ташриф буюрган. Хусусан, бу муаллиф 1219 йилдаги Урганч шаҳри ҳақида: «Мен Урганчдан ҳам буюкроқ, мол-мулки кўпроқ, аҳволи эса яхшироқ бирорта шаҳарни кўрганимни эсламайман», — дейди. Афсуски, муаллиф тавсифлаган бу шаҳарни мўғил босқинчилари бир йилдан сўнг, яъни 1220 йили катта талофатларга учратганлар.

Хоразмшоҳлар сулоласи Хоразм тарихининг ажралмас, муҳим қисми бўлганлиги сабабли, ушбу мавзуга бу минтақага яқин қўшни бўлган мамлакатларнинг бир қанча олимлари ўрганиш мақсадида мурожаат қилганлар. Жумладан, россиялик тадқиқотчилар В. В. Бартольд «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» ва С. П. Толстов эса «По следам древнехорезмийской цивилизации» каби асарларида хоразмшоҳлар ҳақида тўхтаб ўтадилар.

Хоразмшоҳлар давлатининг ташкил топиши, юкса-

лиши ва сўнгра емирилиб кетиши на фақат Ўрта Осиё, балки ўрта аср бутун мусулмон Шарқи тарихида муҳим жараён бўлди. Шу сабабдан ҳам бу мавзуга бағишланган бир қанча тадқиқотлар яратилган. Хусусан, Иброҳим Кафес ўғлининг «Хоразмшоҳлар давлати тарихи» номли китоби (1956 й.) Туркиянинг Анқара шаҳрида нашрдан чиқди. Асарда муаллиф 1092—1229 йиллар давомида хоразмшоҳлар давлатида содир бўлган сиёсий ва ҳарбий воқеаларни батафсил баён қилади. «Ислом энциклопедияси»нинг Туркия нашридаги М. Купрулу тарафидан тайёрланган хоразмшоҳлар бўлими ҳам ўзининг тўлиқлиги билан ажралиб туради.

1971 йили Римда Ж. А. Бойлнинг «Исфагоннинг, мўғуллар тарафидан бўйсундирилиши» номли асари эълон қилинди. Ушбу муаллифнинг бошқа бир «Жалололдин Хоразмшоҳ Ҳиндистонда» мақоласи Жалололдин Мангубердининг Ҳиндистондаги фаолиятига бағишланади. Покистонда нашр қилинадиган Journal of the Asiatic Society (N 15/1, 1970) журналидаги Х. Хан тарафидан тайёрланган мақола эса Жалололдин Мангубердининг Ҳиндистонда бўлган жойларини аниқлашга бағишланган.

Юқорида зикр қилинган Ж. А. Бойлнинг таҳрири остида нашр қилинган Эроннинг Кэмбриджда тайёрланган «The Cambridge History of Iran» китобининг салжуқийлар ва мўғуллар даврига бағишланган бўлимида Хоразмшоҳлар давлатига катта аҳамият берилган.

Нафи' Тавфиқ ал-Убиднинг 1978 йили Бағдодда нашр қилинган диссертациясида ҳам хоразмшоҳлар бўйича қизиқарли маълумотлар жамланган.

Хоразмшоҳлар давлатига бағишланган йирик тадқиқотлардан бири— З. М. Буниятовнинг «Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов» (1097—1231) асаридир. Китобда Хоразмшоҳлар давлатининг бир юз қирқ йиллик тарихи ҳар тарафлама таҳлил қилинади.

О. МАСАЛИЕВА

ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ ЧЕТ ЭЛ ИЛМИЙ АДАБИЁТЛАРИДА (XX АСРНИНГ 20—80-ЙИЛЛАРИ)

Хоразмшоҳлар—Ануштегинийлар сулоласининг сўнги вакили, буюк саркарда ва давлат арбоби Жалололдин Мангуберди (Менгбурни) шахсияти ва унинг ҳукм-

ронлик даври жаҳон олимларининг эътиборини алоҳида жалб этиб келган. Турли мамлакатларда яратилган бу давр ҳақидаги асарлар эса фикримизнинг яққол исботидир.

Инглиз тилида нашр этилган асарлар орасида ҳам мазкур мавзуга оид маълумотлар талайгина. Жумладан, капитан Лиддел Хартнинг китоби¹ кўпчилик мутахассисларга яхши таниш. Муаллиф ўз асарида Мовароуннаҳрнинг мўғуллар томонидан забт этилиши масаласига алоҳида тўхталади. Шундан сўнг инглиз олими Валкер томонидан 1931—1932 йиллар давомида *Soviet Defence Quarterly* га тақдим этилган қатор мақолалар пайдо бўлди. Бу мақолалар, асосан Чингизхон ҳақида бўлсада унда Жалолиддин фаолиятига доир маълумотлар учрайди. Орадан 6 йил ўтгач, Валкернинг муайян ҳажмда қайта ёзилган «Чингизхон» деб номланган китоби² чоп этилди.

Номлари юқорида тилга олинган муаллифларнинг асарлари кейинчалик шу мавзуда тадқиқот олиб борганлар учун манбалардан бири сифатида хизмат қилди.

XX аср инглиз адабиётлари орасида инглиз тилига ўғирилган француз муаллифи Рене Крауссетнинг «Дашт империяси. Марказий Осиё тарихи»³ асари алоҳида ўрин тутаяди. Унинг асл нусхаси биринчи марта 1935 йилда нашр этилган эди. Шундан бошлаб, унчалик аҳамиятга эга бўлмаган тузатишлар билан бир неча марта қайта чоп этилди. Китобда мўғуллар билан боғлиқ воқеалар, Жалолиддиннинг уларга қарши кураши алоҳида боб сифатида берилган.

Крауссетнинг қайд этишича, у асосан, Жалолиддин Мангуберди ҳақидаги асосий манбалардан бири бўлган Насавийнинг асаридан фойдаланган. У китобида асардан цитаталар келтиради ва айтарли янги маълумот бермайди.

Навбатдаги адабиётимиз Десмонд Мартиннинг қаламига мансуб «Чингизхоннинг пайдо бўлиши ва унинг Шимолий Хитойни забт этиши»⁴ асаридир. Шуни таъкидлаш жоизки, китобнинг илова қисмида берилган «Мовароуннаҳрнинг мўғуллар томонидан забт этилиши»ни ҳисобга олмаганда, асарнинг ўзида Хоразмшоҳлар, хусусан Чингизхоннинг ҳаёт йўли ва унинг фаолиятини ёритганда муаллиф деярли бутун асар давомида Жалолиддин ёки Хоразмшоҳларни тез-тез тилга олади.

Овен Латтиморенинг қайд этишича, муаллиф хитой ва мўғул манбаларидан фойдаланган. Асар сўнггида хитой, япон ва мўғул адабиётлари рўйхати берилган.

Шунингдек, муаллиф ўз асарида Д. Охсон, Н. Крауссет асарларидан фойдаланган.

Ҳиндистонлик Рахула Махапандитанинг «Марказий Осиё тарихи. Бронза асридан (мил. ав. 2900) Чингизхон давригача (милодий 1229 й.)»⁵ китоби дастлаб ҳинд тилида ёзилган бўлиб, уни инглиз тилига таржима қилинган эди. Китоб 27 бобдан иборат бўлиб, унинг 26 ва 27-боблари Хоразмшоҳлар ва хусусан Жалолиддинга бағишланган.

Китобда Хоразмшоҳлар ва Ҳиндистон ҳукмдорларининг қуйидагича қиёсий диаграммаси ҳам берилган:

Хоразм	Ҳиндистон
Ануштегин 1097—1127	Чандрадев 1080—1100
Отсиз 1127—56	Мадан 1100—14
Арслан 1156—72	Говинд 1114—55
Маҳмуд Султон 1172—1200	Вижай 1156—70
	Жайчандра 1170—96
Текеш 1172—1200	Гори 1196—1206
Алоуддин	
Муҳаммад 1200—20	Алтамаш 1211—36
Жалолиддин 1220—31	

Кўриниб турибдики, муаллиф Маҳмуд Султон ва Текешнинг ҳукмронлик йилларини озгина чалкаштирган. Ваҳоланки, Маҳмуд Султон 1172 йилдан 1193 йилгача, Текеш эса 1193—1200 йилларда ҳукмронлик қилган.

Муаллиф асарида Хоразмнинг маъмурий бошқаруви, Чингизхон билан Хоразмшоҳлар ўртасидаги низо, Жалолиддиннинг қочиши, унинг Парвондаги муваффақияти, унинг ўлдирилиши кабиларни алоҳида мавзу сифатида ёритиб берган. Муаллифнинг ёзишича: «Ҳатто ўзининг суюклиси қатл этилганидан сўнг ҳам Туркон Хотун ўзини буюк нуфузли сифатида тутушини давом эттириб, шоҳ унинг илтимосига кўра Солиҳнинг ўғли, Туркон Хотуннинг қулини ўзининг вазирини этиб тайинлади. Шунга қарамай, шоҳ бу вазир мутлақо номуносиб эканлигини англагач, уни лавозимидан бўшатиб ўзининг хўжайини олдига кетишини заҳархандалик билан маслаҳат берди. Туркон Хотун эса уни ҳурмат билан қабул қилди ва шоҳдан қаттиқ ғазабланди... Вилоятларда Туркон Хотун олий нуфузда бўлиб, ҳатто қўшиндагилар уни ўзларининг бошлиғи сифатида қабул қилишган эди. Шоҳ ўзининг вазирини ишдан бўшатгач, ўрнига ҳеч кимни тайинламади, аммо бошқарувни 6 кишидан иборат вакиллар ёрдамига таяниб, олиб бор-

ди. Бу барча ислом анъаналарига зид эди, шоҳ нима учун бундай ўзига хос йўл тутганлиги маълум эмас. Қиролича Она ўглининг уни суюкли кишисини қатл эттирганлигини ҳеч қачон унутмади...»⁶.

Тарихчи олим Зиё Буниятовнинг ёзишича: «мўғуллар истилоси арафасида Хоразмшоҳлар давлатида ўзига хос диархия — иккиҳокимлик тузуми юзага келди: мутлақ ҳукмдор деб Хоразмшоҳ Султон Алоуддин Муҳаммад ҳисобланарди, аслида у онаси Туркон Хотуннинг тўла итлоатида эди. Туркон Хотун эса давлатнинг ички ва ташқи ишларида иккинчи ҳукмдор эди, дейиш мумкин, айрим масалаларда ҳатто ўғлига мухалиф эди ҳам»⁷.

Рахула Махапандита: «Агар Жалолиддин Хоразмшоҳ ўз отасининг ўрнида бўлганида эди, мўғуллар бепоен Хоразм империясини бунчалик осонликча эгаллаб олмасди... аммо у тахтга чиққанида Хоразм империяси аллақачон яқсон қилинган ва унинг қўшини эса тарқалиб кетган эди»,⁸ — деб ёзади.

Жалолиддин Мангуберди ҳақида маълумотлар олиш мумкин бўлган асарлардан яна бири Едгар Кнобличнинг «Оксус ортида. Марказий Осиёнинг археологияси, санъати, архитектураси»⁹ асаридир. Китобда муаллиф Крауссет ва бошқаларнинг асарларидан цитата келтиради.

Муаллифнинг ёзишича: «Аввало, Чингизхон хоразмликлар билан савдо, сиёсий алоқаларни ўрнатишга ҳаракат қилган. Худди шу 1218 йилда таркиби бутунлай мусулмон савдогарларидан иборат бўлган карвон мўғул элчиси билан бирга Хоразмнинг Сирдарё бўйидаги чегара шаҳри Утрорга етиб келди. Утрор ҳокими улардан шубҳаланди, ҳақлими ёки ноҳақми хоинлик қилди ва карвондагиларнинг барчаси ўлдирилди. Чингизхон айбдорларни жазолашни талаб қилди, аммо ҳеч қандай жавоб олмагач, урушга ҳозирлик кўради»¹⁰.

«Муҳаммаднинг ўғли Жалолиддин мўғулларга алоҳида қаршилик кўрсатди. Бу жасур шахзода аввал Ғазнага қочиб, у ерда қўшин тўплади ва Афғонистоннинг тоғли дарасида мўғуллар билан жанг қилди. Ғазна босиб олинганидан сўнг унинг навбатдаги қаршилиги Синд дарёси яқинида бўлди. Жалолиддин дарёдан отда, бутунлай қуролланган ҳолда сузиб ўтиб, кўздан ғойиб бўлди. Шундан сўнг у деярли 10 йиллар давомида Жанубий Эрон, Озарбайжон томонларда мўғулларга қарши қаҳрамонона, аммо муваффақиятсиз кураш олиб борди. Жалолиддин 1231 йилда курдларга ёлланган

бир кимса томонидан ўлдирилди. Жалолиддиннинг ўлимидан сўнг мўғуллар бу мамлакатнинг эгалари бўлиб қолдилар»¹¹.

Едгар Кнобличнинг мазкур асарида тилга олинган воқеалар маҳаллий адабиётлардаги фикрларга мос келади.

Хорижда нашр этилган адабиётлар орасидан «Мўғуллар дунёвий империяси. 1206—1370»¹² китобини алоҳида тилга олиш жоиз. Китобда чет элда чоп этиладиган турли журнал ва газета саҳифаларида босилган мақолалар жамланган. Тўпلامдан жой олган мақолалар орасида «Historians of the Middle East» журналида 1962 йилда чоп этилган «Жувайний ва Рашидиддин асарлари мўғуллар тарихи манбалари сифатида» мақоласи ҳам қизиқарли бўлиб, унда бир қанча хорижлик муаллифларнинг асарлари таҳлил этилиб, қуйидагича ёзилади: «Д. Охсоннинг мўғуллар тарихи бўйича ёзган асарида... бу икки маъмурлар (Жувайний ва Рашидиддин ҳақида сўз бормоқда — М. О.)нинг таассуротлари умуман бир-бирига мос бўлмаганлиги учун уларнинг асарларидан цитаталар келтирилади, уларнинг қайси бирига ишониш кераклиги аниқланмаган... Бу ноаниқлик Крауссет асарида ҳам давом этиб, у Жувайнийни ҳам Рашидиддинни ҳам қайд этади ва бунга Десмонд Мартин ҳам қўшилади... Бу ерда икки тарихчи ўзларининг маълумотларини бир-бирига қарама-қарши манбалардан олган деган мазмун келиб чиқади. Бу ҳолда Рашидиддиннинг манбаси яхши маълум ва буни унинг ўзи ҳам аниқ қайд этган. Бу доимо содиқ, ёши улуғ амирларнинг қўлларида эҳтиёт қилиб сақланган хоннинг қимматли буюми «Олтин дафтар» (Altin Debter — Golden book) эди. Рашидиддин мўғулларнинг муқаддас ҳисобланган бу расмий солномасидан бевосита фойдалана олмаган, унга Булат Чингсанг томонидан оғзаки тушунтириб берилган (Булат Чингсанг — элчи бўлиб, у Чингизхоннинг Эрон саройидаги вакили эди... «Олтин дафтар»нинг мўғулчи асл нусхаси бизгача етиб келмаган, аммо унинг хитойча таржимаси 1285 йилдан олдинроқ ёзилган»)¹³.

Шуни қайд этиш лозимки, шарқшунос Н. Тошевнинг ёзишича: «Машҳур тарихчи, Элхонлар вазири Рашидиддин Фазлуллоҳ (1247—1318) нинг 1300—1310 йилларда яратилган «Жоме ат-таворих» солномаси мўғуллар тарихига оид энг қимматли манбалардан саналади. Аммо Рашидиддин мўғуллар истилоси билан боғлиқ воқеалар, хусусан, Жалолиддиннинг уларга қарши

курашини Жувайнийнинг зикр этилган асарини асосида баён этган ва айтарли янги маълумот бермайди»¹⁴.

Мен мазкур мақоламда Жалолиддин Мангуберди ва Хоразмшоҳлар ҳақида маълумот берувчи айрим асарларни санаб ўтдим, холос. Хорижий олимлар асарларини ўрганиш, тадқиқ этиш Жалолиддин ва унинг давлатига оид маълумотларни беради, шунингдек Жалолиддиннинг жаҳон тарихида тутган ўрнини аниқлаш имконини беради.

ИЗОҲЛАР

1. Hart Liddell. Captains Unveiled (Chap.1. on Jenghis khan and Sabutai) Edinburg and London, 1927.
2. Walker C. C. Jenghiz khan. London, 1940.
3. Grousset R. L. Empire des steppes. Paris, 1938.
- (The Empire of the steppes. A history of Central Asia. New Brunswick. 1970)
4. Qesmond Martin. The Rise of Chingiz khan and his conquest of North Chine. Baltimore. The Johns Hopkins Press. 1950.
5. Mahapandita Rahula Sankrityayana. History of Central Asia. Bronze age 2000 B. C. To Chengiz khan (1227 A. D). New Delhi: 1964. 307 p.
6. Ibid... p. 242.
7. Бунёдодов Зиё. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати (1097—1231) /Ашраф Аҳмад ва Маҳкам Маҳмуд таржимаси. Тошкент, 1998. 159-бет.
8. Mahapandita Rahula Sankrityayana. History of Central Asia. Bronze age (2000 B. C) To Fhengiz khan (1227 A. D): New Delhi. 1964. 307 p.
9. Edgar Knobloch. Beyond the Oxus. Archaeology. Art S Architecture of Central Asia. London, 1979. p. 230:
10. Ibid. pp. 133—134.
11. Ibid. p. 33.
12. John Andrew Boyle. The Mongol World Empire. 1206—1370. London, 1977.
13. Ibid.. pp. 133—134.
14. Тошев Н. Жалолиддин Мангуберди ўз даври ёзма манбаларида// Ўзбекистон тарихи. 1-сон. Тошкент: ФАН. 1999. 56-бет.

Д. БОБОЖОНОВА

БАДИИЙ АДАБИЁТДА ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ ОБРАЗИ

Қадимий шаҳарларимиз, ота-боболаримиз ақл-заковатининг боқий ҳайкаллари — Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги байрамининг халқаро миқёсда кенг нишонлангани ҳам юртимизда мустақиллик туфайли қилинаётган эзгу ишларнинг мантиқий давоми бўл-

ди. Бу каби тадбирлар ҳар бир фуқарони, ёшларимизни бой маданий меросимизни қадрлашга, уни кўз қорағичидек авайлаб-асрашга, юрак-юракдан ифтихор қилишга, ундан мадад ва ибрат олишга, буюк тарихимизни англашга, юртдошларимиз қалбида азиз ва гўзал Ватанимиз билан фахрланиш, миллий ғурур ва эзгулик туйғуларини уйғотишга хизмат қилади.

Зеро, Ўзбекистон, хусусан қадим Хоразм тарихини, унда яшаб ўтган буюк зотлар ҳаёти ва фаолиятини чуқур ва илмий асосда ўрганмай туриб, халқимиз бой кечмиши тарихини мукаммал ўргана олмаймиз. Ана шундай зотлардан бири — бу Урта Осиё халқларининг Чингизхон бошчилигидаги мўғуллар босқинчилигига қарши туриб, бундан қарийб салкам саккиз юз йиллар муқаддам олиб борган тарихий курашига етакчилик қилган ҳарбий саркарда Жалолиддин Мангуберди ўзбек халқининг беқиёс фарзандидир. Ватан озодлиги йўлида жонини фидо қилган маҳоратли саркарда, миллий қахрамон Жалолиддин Мангубердининг дунё тарихида тутган алоҳида ўрни ҳисобга олиниб, таваллудининг 800 йиллик юбилеи халқаро миқёсда кенг нишонланаётганлиги, аввало, юртимиз эришган истиқлол шарофати, қолаверса Ўзбекистонимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги юксак обрўидан далолатдир.

Жалолиддин Мангуберди хотирасини абадийлаштириш ва тарихий адолатни қарор топтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1998 йил 24 сентябрда 408-сонли қарор қабул қилди ва унга биноан, Ўзбекистон Фанлар академияси давлат идоралари, илмий-ижодий уюшмалар, жамоат ташкилотлари, «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси, Хоразм вилоят ҳокимлиги билан биргаликда «Жалолиддин Мангубердининг дунё тарихида тутган ўрни» мавзуда Халқаро конференция ўтказиш учун қизғин тайёргарлик ишлари бошланиб кетди. Конференцияга жаҳоннинг кўзга кўринган деярли барча мамлакатларидан йирик мутахассис олимлар таклиф этилди, уларнинг аксарияти анжуманда ўз маърузалари билан иштирок этиш истагини билдирдилар.

Шу билан бирга, Жалолиддин Мангубердининг тарихидаги буюк ролини холис ўрганиш, тарғиб қилиш, хоразмшохлар даврига оид нодир қўлёзмаларни излаб топиш мақсадида мутахассис олимлар катта илмий-ижодий изланишлар олиб бормоқдалар.

Хоразм Маъмун академияси ходимлари ҳам ушбу хайрли ишнинг ташаббускорларидан бири сифатида,

кѳтта илмий-ижодий ва ташкилий ишларни амалга оширмоқдалар.

Шу пайтга қадар деярли унутилган, камситилган ватанпарвар саркарда Жалолиддин Мангуберди сиймоси тарих қатламларидан олиниб, бугун яна миллатимиз гурури сифатида қайта тикланмоқда. Миллий қаҳрамонга айланган бу буюк зот ҳақидаги бир қанча тарихий манбалар бизгача етиб келган. Жумладан, Шаҳобиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насавийнинг «Сийрат ас-Султон Жалолиддин Мангбурни» («Султон Жалолиддин Мангбурнининг таржимаи ҳоли»), Ибн ал-Асирнинг «Ал-Комил фи-т-тарих» («Тарих ҳақида мукаммал китоб»), Алоуддин Атомалик Жўвайнийнинг 3 жилддан иборат «Тарихи жаҳонгушой» («Жаҳон фотиҳи тарихи»), Минҳожиддин Жузжонийнинг «Табақоти Носирий» («Носирга аталган табақалар»). Рашидиддин Фазлуллоҳнинг «Жомеъ ат-таворих» каби асарлари мўғуллар тарихига оид энг муҳим манбалардир. Ан-Насавийнинг юқорида номи келтирилган араб тилидаги асари улар ичидаги энг қимматли ва мукаммал манба бўлиб, у XIII асрдаёқ форс тилида, кейин арабча нусхаси Парижда, Қоҳирада, Техронда чоп этилган.

Хоразмшоҳлар хонадонига мансуб истеъдодли муаррих ан-Насавий Жалолиддин Мангубердининг шахсий котиби, бутун умри давомида ҳарбий юришларда бирга иштирок этган энг яқин дўсти эди. Маҳоратли қалам соҳибининг «Сийрат ас-Султон Жалолиддин Мангбурни» («Султон Жалолиддин Мангбурнининг таржимаи ҳоли») асари 1241 йилда ёзилган. Асарда баҳодир саркарданинг мўғуллар билан қилган кескин ва шиддатли жанглардаги фаолияти холисона тасвирланган. Бу асар араб тилидан таниқли шарқшунос, академик З. М. Буниятов томонидан рус тилига таржима қилинди ва 1973 йилда Бокуда босилиб чиқди. Мазкур асар иккинчи марта 1996 йилда арабча матни билан бирга Москвада чоп этилди. Озарбайжонлик тарихчи олим З. М. Буниятовнинг 1978 йилда Бокуда чоп этилган «Озарбайжон отабеклари давлати» («Государство атабеков Азербайджана») асари юқорида санаб ўтилган асарларга қисман бўлсада, қўшимча бўлса, 1986 йилда Москвада чоп этилган «Ануштагин — Хоразмшоҳлар давлати» («Государство Хорезшахов—Ануштегинидов») асари эса муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Бу асар Ашраф Аҳмад ва Маҳкам Маҳмудлар томонидан ўзбек тилига ўгирилди ва 1998 йилда Тошкентда нашр этилиб, ўзбек китобхони қўлига тегди. Хива шаҳрининг

2500 йиллигига бағишлаб таржима қилиниб, чоп этилган мазкур асар маркази Хоразм бўлган қудратли давлатимиз тарихининг 140 йиллик даврини ўз ичига олади. Асарнинг 10 ва 11-бобларигина Хоразмшоҳлар сулоласининг сўнги вакили, моҳир саркарда Жалолиддин Мангуберди ҳаёти ва қаҳрамонлик фаолиятига бағишланган.

Моҳир саркарда Жалолиддин Мангуберди ҳақидаги асосий манбаларнинг айримларигина санаб ўтилди, холос. Унинг фаолиятини акс эттирувчи бошқа қатор илмий ва илмий-оммабоп асарлар ҳамда мақолалар бугунги кунда ҳам кўплаб чоп этилмоқда. Жумладан, кейинги йилларда чоп этилган Ҳабибулло Зайниддиннинг «Жалолиддин Мангуберди», тарихчи олим Озод Машариповнинг «Хоразмшоҳлар тарихи» асарлари, машҳур адиб ва шоир Мақсуд Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберди» тарихий драмаси, грузин ва озарбайжон ёзувчилари Г.Абашидзе ва Ўрдубодийнинг «Сўнгсиз тун», «Қилич ва қалам» романлари, Мирмуҳсиннинг «Жалолиддин Мангуберди» номли илмий-публицистик мақоласи, шоир Азим Суюн қаламига мансуб «Жалолиддин Мангуберди (тарихдан лавҳа)» номли шеърлари ва шу каби кўплаб асарларни мисол тариқасида айтиб ўтиш мумкин. Шу кунларда саркарда юбилейга бағишлаб кўпгина илмий ва илмий-оммабоп асарлар тайёрланмоқда. ЎЗР Фанлар академияси Тарих ва Шарқшунослик институтлари, Хоразм Маъмур академияси, бир қанча Олий ўқув юртлари ва турли жамғармаларнинг мутахассис олимлари томонидан кўплаб рисоалар нашр этилди. Уларнинг бари бир-бирларини тўлдириб, ўзбек китобхони учун буюк саркарда фаолиятининг айрим қирралари хусусида, унинг мураккаб ҳаёт йўли тўғрисида янги маълумотларни беради.

Собиқ тоталитар тузум мафкураси тарихни унутишга, ўтмишни қоронғу қилиб кўрсатишга қаратилган эди. Шу боис, мустабид тузум тазйиқи остида улуғ аждодларимиз тарихи ва фаолиятини, уларнинг инсоният тараққиётига қўшган улкан ҳиссаларини ҳолисона ўргана олмадик. Ҳозиргача АҚШ, Германия, Франция, Буюк Британия, Ҳиндистон, Эрон, Покистон каби жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида шарқшунос олимлар томонидан жаҳон цивилизациясининг бугунги тараққиётига тамал тоши қўйган, асрлар оша ўзининг қаҳрамонликлари, Ватан озодлиги учун фидойиликлари, саркардалик маҳоратлари билан сўнмас юлдузлари бўлиб келган даҳоларимиз фаолияти чуқур ўрганилган ва ўрга-

нилмоқда. Уйлаймизки, Халқаро конференцияда ҳам жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари олимлари томонидан буюк ватандошимиз Жалололдин Мангубердиннинг мураккаб ҳаёт йўли ва фаолиятининг бизга номаълум ва ҳануз мунозарали фикрлар мавжуд бўлган кўпгина қирралари очиб берилади. Бу билан Хоразмшоҳ Жалололдин Мангубердиннинг тарихда тутган ўрни тўла, холисона ва ҳаққоний баҳоланади. АДОЛАТЛИ ТАРИХ ҲАҚИҚАТИ юзага чиқади.

Тарихда юз берган маълум жараёнлар туфайли ўша даврларда яратилган бой маънавий меросимиз бўлган қўлёзмалар, ҳақиқий манбалар дунёнинг турли бурчакларига тарқалиб кетган. Уларни излаб топиб, илмга, ҳаққоний тарихимизни билишга ташна халқимизни баҳраманд этиш бугунги кундаги энг муҳим вазифалардандир. Шу сабабдан ҳам улар меросини атрофлича ўрганиш учун турли соҳа мутахассислари билан ҳамкорликда иш олиб боргандагина аждодлар меросини мукамал ва чуқур билиш мумкин. Бу борадаги ишларга масъулият билан ёндашган ҳолда тарихий манбалар асосида жуда катта ишлар қилиниши керак.

Бу ишлар келажаги буюк давлатимиз пойдеворини шакллантириб, ўзимизнинг бой миллий анъаналаримизга суянган дастурлар асосида тараққий топган демократик давлатлар қаторида жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўринни эгаллаётган мустақил Ўзбекистон, хусусан асрлар оша улкан Шарқнинг илму фан, маданият марказларидан бири сифатида дунёга машҳур юзлаб алломаларни, дойурак саркардалар, буюк давлат арбоблари ва миллий қаҳрамонларни етказиб берган, умуминсоний маънавиятга ва умуман башарият ривожига катта ҳисса қўшган қадим Хоразм тарихининг қисқартирилган, бироқ сермазмун даврини чуқур ва илмий асосда мукамал ўрганиш тарихимизнинг бебаҳо саҳифаларини тиклаш, маданиятимизни бойитиш, халқимиз даҳосининг тимсолига айланган боболаримиз муборак номларини янги шароитда яна бир бор қайтадан дунёга танитиш йўлида қилинаётган савобли ишлардандир. Дарҳақиқат, қадим Хоразмда буюк зотлар кўп... Шоир Омон Матчон таъбири билан айтганда, Хоразмда баланд тоғлар йўқ, бироқ тоғлардан ҳам буюкроқ, жаҳоннинг ҳар қандай нуқтасидан туриб бўлса-да, илғай олиш мумкин бўлган улуғ зотлари бор. Бизнинг асосий вазифамиз ана шу буюк инсонлар тўғрисидаги бирламчи манбаларни топиб, уларнинг мураккаб ва машаққатли ҳаёт йўли ҳамда фаолиятини тўла ва ҳаққоний ёри-

тиб берувчи илмий асарлар яратиш билан тарихий ҳақиқатни очиб беришдан иборат.

Ш. ВОҲИДОВ, Б. МАМАШУКУРОВ

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВРИ ФАҲИҲЛАРИ

Салжуқийлар Ғазнавийларни енгиб Хуросонни эгаллагач, 1043 йилда Хоразмни ҳам бўйсундирдилар. Салжуқийлар ҳукмдори Маликшоҳ 1 (1072—1092 й.) ўз маъмурларидан бири Ануштегинни 1077 йилда Хоразмга ноиб қилиб тайинлайди. Ануштегиндан сўнг Хоразмда унинг вориси Қутбидин Муҳаммад (1097—1127) ноиблик қилади ва у «Хоразмшоҳ» унвонини тиклайди.¹ Бу Хоразмшоҳлар силсиласи Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ўғли Жалолиддин Мангубердигача давом этди. Шу давр оралиғида Хоразмда илм-фан анча тараққий этди. Ҳукмдорлар, айниқса, Хоразмшоҳ Отсиз олимлар, шоирлар ва адибларга ҳурмат билан қарар, ўзи ҳам истеъдодли маърифатпарвар, адабиётга қизиққан шахс эди. Унинг даврида илм-фан тараққиёти йўлида бир қанча хайрли ишлар амалга оширилган.²

Маълумки, Урта Осиёда Ислом тараққий этиб, мустақкам қарор топгач, ҳукмдорлар давлатнинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий бошқарувини Ислом ҳуқуқи асосида ташкил қилдилар. Бунда маҳаллий ҳуқуқшунослар — фақиҳлар муҳим ўрин тутди. Хоразмшоҳлар ҳам ўз салтанатини шу асосда бошқардилар. Натижада, бу даврда кўпгина фақиҳлар етишиб чиқди. Жумладан, Муҳаммад аз-Замахшарий (1075—1144), Аҳмад ибн Муҳаммад Муваффиқ-ад-дин хотиб ал-Хоразмий (х. 484—596), Довуд ибн Исо Абу Бакр ибн Аюб, Абу Муҳаммад Мажид ад-дин Садир ал-Афозил ал-Хоразмий (х. 555—617), Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хоразмий ва бошқа кўпгина йирик фуқаҳо ва уламолар етишиб чиққан.

Булардан Абу ал-Қосим Муҳаммад ибн Умар аз-Замахшарий ҳижрий 467 йил ражаб ойининг 27-куни Хоразмнинг катта қишлоқларидан бири Замахшар қишлоғида таваллуд топди. Аз-Замахшарийнинг ота-онаси саводли, тақводор, диёнатли инсонлар эди.

Аз-Замахшарий ёшлигидан илм-фаннинг турли соҳаларига қизиққан. У мадрасада ўқитиладиган илмларни, айниқса, араб тили ва адабиёти, диний илмларни пухта эгаллашга киришади, ўша даврда илм аҳли

орасида қадрланган хаттотлик санъатини ҳам мукамал эгаллаган.

Аз-Замахшарий талабалик ёшига етгач, билимини янада ошириш, ҳар томонлама камол топтириш мақсадида Бухорога йўл олади. Аз-Замахшарий Бухорода ўқишни тугатгач, бир неча йил Хоразмшоҳлар хизматида бўлиб, котиблик билан шуғулланади.

Аз-Замахшарий қолган умрини фақат илм-фанга бағишлаш мақсадида ўзга юртларга сафар қилади. Ҳаёти давомида Марв, Нишопур, Исфаҳон, Шом, Бағдод, Ҳижоз ва Маккада бўлади. Олим бу ерда илмий ишларини давом эттириб, араб тили грамматикаси ва луғатини, маҳаллий қабилаларнинг лаҳжаларини, мақолларини, урф-одатларини чуқур ўрганди. Бу минтақаларда жуғрофияга оид хилма-хил маълумотларни йиғди. У ҳаётини шогирдларга дарс бериш ва илмий асарлар яратишга бағишлади.

Аз-Замахшарий охири марта Макка шаҳридан қайтиб, Хоразмда бир неча йил яшайди ва ҳижрий 538 йили Арафа кечаси (1144 йил 14 апрел) да вафот этади.

Олим араб грамматикаси, луғатшунослик, адабиёт, аруз илми, жуғрофия, тарих, тафсир, ҳадис ва фикҳга доир 50 дан ортиқ асарлар яратган, уларнинг аксарияти бизгача етиб келган.

Жумладан, араб тили грамматикасини ўрганишда йирик қўлланма ҳисобланган «Ал-Муфассал», «Шарҳ тобиат китоб Сибавайҳ» — «Сибавайҳнинг (таниқли араб тилшуноси) китобига ёзилган мукамал шарҳ», Хоразмшоҳ Алоуддавла Абул Музаффар Отсизга бағишлаб ёзилган «Муқаддимат-ул-адаб», жуғрофияга оид «Китоб ал-жибал ва-л-амакин ва-л-мийах» («Тоғлар, жойлар ва сувлар ҳақида китоб»), «Асос ал-балоға», «Ал-Қустос фил аруз», мусулмон оламида машҳур бўлган «Ал-Қашшоф ан-ҳақоик ит-танзил ва уйин фи вужух ит-таъвил» («Қуръон ҳақиқатлари ва уларни шарҳлаш орқали сўзлар кўзини очиш») ва бошқа кўплаб асарлари мавжуд.³

Уша даврда Хоразмда яшаб ижод қилган, аз-Замахшарий шогирдларидан бири бўлган буюк фақиҳ—фиқҳшунос олим Аҳмад ибн Муҳаммад Мувоффиқ ад-дин Хатиб ал-Хоразмий. Туғилган йили таҳминан ҳижрий 484 йил атрофида, вафоти ҳам аниқ эмас. Ас-Сугдий ҳижрий 568 йилни келтиради. Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ан-Насафий 596 йилни келтиради. Олим адиб, фозил инсон, фикҳ илмида таниқли фақиҳ эди. Фикҳ илмини Нажмиддин Умар ан-Насафийдан (461—537) ўрганди.

Араб тили илмини Жоруллоҳ аз-Замахшарийдан ўрганди. У Хоразмда хутба ўқирди, хутба илмини Хоразмда тарқатди ва Хатиб лақабини олди. Хоразмда 568/1142 йил вафот этди. Шогирдларидан бири Носир ад-дин (вафоти ҳижрий 598).⁴

Яна бир хоразмлик фақиҳ олимлардан ал-Қосим ибн ал-Хусайн ибн Аҳмад Мажиддин ал-Хоразмий ан-Наҳавийдир. Бу киши яна Садр ал-Афозил номи билан ҳам машҳур бўлган. Фиқҳ илмида юқорида зикр этилган «Ал-Мағриб» асари муаллифи Бурхониддин Носирдан таълим олган.

Олимнинг бир неча илмий асарлари бўлиб, улардан аз-Замахшарийнинг «Ал-Мафассал» асарига шарҳ бериб ёзган «Ат-Тажмир» (бирлаштириш, тўплаш) асари, «Шарҳ сақт аз-занд» («Чақмоқ тошнинг учқунига шарҳ»). Уламонинг кейинги асарлари ҳам аз-Замахшарийнинг «Ал-Мақомат» асарига шарҳ бўлиб, у «Ат-Товсиҳ фи-шарҳ ал-Мақомат» («Мақоматлар шарҳини изоҳлаш») деб номланади.

У мўғул босқинчилари қўлида 617/1221 йили шаҳид бўлади. «Салот ул-Бағия» асарида бу олим ҳақида куйидагилар келтирилади: Садир ал-Афозил ҳақиқатгўй инсон, ўз замонининг арабшунослик илмида тенги йўқ, ростгўй, тўла бахтга эришган инсон эди. Фалак илми ҳамда шеър ёзишда истеъдодли инсон эди.⁵

Мусулмон оламидаги энг забардаст тасаввуф донишмандларидан бири — шайх Нажмиддин Кубро Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хивақий ал-Хоразмийдир. У ҳижрий 540 йилда Хоразмнинг Хивақ қишлоғида дунёга келади.

Нажмиддин Кубро болалик пайтларидаёқ илм истаб Мисрга боради. Мисрда Рўзбехон Ваззон ал-Мисрий (вафоти ҳижрий 584 й.) даргоҳида таълим олади. Сўнг-ра илмга чанқоқ Нажмиддин Кубро кўп ўтмай Табризга бориб, у ердаги имом Абу Мансур Ҳафдадан иломий илмларни ўрганади ва Табризда шайх Бобо Фараж, Аммор Ёсир, Исмоил Қасрий каби улкан мутасаввуф донишмандлардан тасаввуфга доир кўпгина зоҳирий, ботиний илмларни ҳам эгаллайди. Исмоил Қасрийнинг оқ фотиҳасини олгач, Мисрдаги устози Рўзбехон маслаҳати билан Хоразмга қайтиб келади ва у ерда хонақоҳ қуради ва шогирдлар тарбиясига катта эътибор беради. «Кубровия» ёки «Заҳабия» тариқати-га асос солади.

Нажмиддин Кубро илмий асарлар ва рубойлар ёзган. Улардан асосийлари — «Фавоих ал-Жамол

ва фотиҳ ал-Жалол», «Ал-усул-ал-ашара», «Рисолāt ал-Хаиф ал-Хаим мин-Лаумон ал-лаим» ва бошқалар⁶.

Нажмиддин Кубро 1221 йили Хоразмда мўғул босқинчиларига қарши жангда 600 дан зиёд мурид издошлари билан иштирок этади. Бу ғазотда огир яраланган Кубро ўлими олдидан тиг тутган мўғул аскарига ташланиб, шаҳид бўлади.

Юқорида биз Хоразм заминида, хоразмшоҳлар замонида яшаб ўтган фақиҳлар ва уларнинг қолдирган мероси тўғрисида мухтасар маълумот беришга ҳаракат қилдик.

ИЗОҲЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси энциклопедияси. Тошкент, «Қомуснома», 1997. 99-бет.
2. Уватов У. Абу Мансур аз-Замахшарий// Маънавият юлдузлари. Тошкент, 1999. 121-бет.
3. Уша асар. 119—124-бетлар.
4. Абду-ал-Хай ал-Лакнавий. Фавойид ул-Баҳийа фи-Тарожими ал-Ханафия. Қофон, 1903. 50-бет.
5. Уша асар. 187-бет.
6. Қодиров М. Нажмиддин Кубро// Маънавият юлдузлари. Тошкент, 1999. 140-бет.

ИСО ЖАБВОРОВ

БУЮҚ САРҚАРДА ЖАЛОЛИДДИН ЯШАГАН ДАВР ОБИДАЛАРИ

«Бизнинг миллатимиз, халқимиз кўҳна Хоразм заминида «Авесто» пайдо бўлган замонлардан буён ўз ҳаёти, маданияти, ўз тарихи билан яшаб келади».

Н. А. Каримов

Ўтмишнинг барча ижобий анъаналарини сақлаб келган, халқнинг табиий истеъдоди, юксак жасорати, мард ўғлонлари, толмас меҳнатсеварлиги туфайли узоқ ўтмишда қудратли давлат, ажойиб маданият яратган ва ҳозиргача нафосат ва гўзаллик, бунёдкорлик ва ижодкорликда намуна бўлиб келаётган Хоразм воҳаси бутун ўзбек элининг фахридир. Унинг аҳолиси тарих саҳнасида қайси номда пайдо бўлмасин умуминсоний қадриятлар яратишда, айниқса жаҳон маданияти хазинасини бойитишда жуда катта ҳисса қўшганлигини кейинги ярим асрдан ошиқ даврда бепаён Қизилқум ва Қорақум саҳроларида, Аму ва Сир дарёлари қуйи оқимида

топилган юзлаб ажойиб тарихий обидалар ва бой топилмалар тасдиқлайди.

Саҳронинг ичкараси томон бир неча чақирим йўл босиб ўтилганда, кўп замонлардан буён инсон қадам босмай қўйган бу биёбонда яна ҳам бошқа бир манзара очила бошлайди. Деярли ҳар қадамда ажойиб ва хилма-хил қилиб ишланган сопол идишиларнинг синиқлари, мис ва темирдан ясалган буюмларнинг бўлаклари, бронза камон ўқларининг учлари, занг босган, жез зирак ва биллак узуклар, сарғиш қизил лойдан ишланган сопол ҳайкалчалар, подшоларнинг расмлари солинган қадимий ёзувли тангалар, хуллас инсон қўли билан бунёд этилган бошқа ҳар хил буюмларни кўриш мумкин. Баланд-баланд қум уюмлари орасидаги пушти ранг тақир ерларда ўнлаб километрларга чўзилган қадимий каналларнинг рошлари ва илгарилари экин экилган далаларнинг аниқ излари сезилиб турарди.

Агар сиз Амударё қирғоғидаги Султон Вайис тоғларининг шарқий этагидаги баландликларга кўтарилиб, жануб ва шарққа назар ташласангиз яна бир бошқача манзара очилади. Қуёш ботаётган пайтда бу ерлар жуда чиройли бўлиб, қандайдир афсонавий кўринишни ҳосил қилади. Кечки мовий осмон фонидида чексиз кўчма қум уюмлари орасида ваҳимали қад кўтарган катта-катта қалъаларнинг сирли харобалари, жуда ҳам узоқларга чўзилиб кетган йирик сув иншоотларининг ва чорбурчак экин далаларининг изларига диққат билан назар солар экансиз, бу чўлу биёбон бир замонлар гуллаб-яшнаганлиги, ҳаёт бурқираб қайнаганлиги кўз олдингизда беихтиёр гавдаланади.

Қорақум саҳролари ичида ўрнашган Жалолиддинлар яшаган даврда ҳаёт бўлган дабдабали қалъалардан бирининг номи халқимизнинг сеvimли лирик поэмаси «Шохсанам ва Ғариб» достони билан боғлиқ. Ана шу ва бошқа кўпгина дostonларда Ширвон, Ербакр, Бадиркант, Қирққиз каби номлар билан маҳаллий аҳоли харобаларни атайди. Аммо айрим кўҳна қалъаларнинг ҳозир халқ оғзида тарқалган номлари кишида даҳшат ва қўрқинч туғдиради. Қўйқирилганқалъа, Одамлиқалъа, Қумбосганқалъа, Қумқалъа, Тупроққалъа каби харобаларнинг номи бу ерларда узоқ вақтлардан бери ҳаёт сўнганлигидан, табиатнинг жоҳил кучлари остида бир қанча фожеали воқеалар бўлганлигидан дарак беради.

Тадқиқотчиларнинг, айниқса таниқли тарихшунос олим, Ўзбекистон Фанлар академиясининг фахрий аъ-

Эси профессор С. П. Толстов бошчилигидаги машҳур Хоразм экспедициясининг кўп йиллик самарали меҳнати туфайли мазкур афсонавий ўлканинг қоронғуликка айланган узоқ ўтмишдаги тарихи қайтадан тикланди, сирли обидалар хазинасига айланган бу кимсасиз чўлу биёбон тилга кириб, ўз сирларини бир-бир очди ва ўтмиш воқеаларини дoston қилиб айтиб берди.

Араб манбаларига қараганда, Буюк Ипак йўли чорраҳасида жойлашган Кўҳна Хоразм йирик савдо марказига айланди. Хоразм савдогарлари Қозоғистон ва Туркманистон даштларида, шунингдек, Волга бўйидаги Хозар ва Булғор подшолиги, Олд Осие ва Шарқий Европа мамлакатлари билан айрбошлаш ишларини кенг тарзда олиб борганлар.

Археологларимизнинг текширишича, Хозар подшолигининг маркази — Итилга савдо йўли Беловули харобаси орқали Эмбанинг қуйи оқими, Урал ва Волгага қараб ўтган. Беловули хоразмликларнинг Волгага олиб борадиган «Қатта шохона йўли» даги зўр иншооти бўлибгина қолмай, илк ўрта асрлардаги Хоразм меъморчилиги ва монументал декоратив санъатининг ажойиб намунаси ҳамдир. XI асрнинг бошларида шу йўлдан юрган араб сайёҳи Ибн Фадлан кесилган тошлардан қилинган ва четига тош териб ишланган қудуқлари бўлган ҳашаматли карвонсаройлар бўлганлигини ҳамда карвонсаройлар орасидаги масофа тахминан 25 км га тенг бўлганини кўрсатади. Бу ҳолат карвонларнинг нормал юришини таъминлаган. Қазиб текширилган ва ўша даврга оид бўлган Беловули ва Талайхонота карвонсаройлари Ибн Фадлан тасвир қилган карвонсаройларга ўхшаб кетади.

Араб манбаларида Хоразм мўғул истилоси арафасида йирик савдо маркази бўлганлиги, иқтисодий ривожланганлиги ва ҳарбий қудрати юксалганлиги айтилади. Қўшни мамлакатлар ва Шарқий Европа билан алоқа кучайиши натижасида бу ерда йирик шаҳарлар пайдо бўлади.

Жалолиддин яшаган даврдаги иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг гуриллаб ўсиши ёзма манбалардагина эмас, шунингдек маданий ёдгорликларда ҳам ёрқин кўринади. Текширишлар XI—XII асрларда Хоразмда темирчилик, кулолчилик, шиша ва қурилиш касбларининг жуда ҳам тараққий қилганлигини кўрсатади. Бу даврда янги қурилиш материали—пишган ғишт ишлатила бошлади ҳамда биринчи марта деразаларга ойна қўйилди. Дераза ойнасининг қолдиқлари Хоразмда

Ўрта Осиёнинг бошқа ерларига нисбатан энг аввал топилган. Уйларнинг ички архитектурасини безашда деворга чизилган расмлардан ташқари, ўйма нақш ёғочлар ҳам ишлатилади. Бу эса Хоразмда тасвирий санъатнинг янги ва юқори босқичга кўтарилганлигидан далолат беради.

Бундай обидалардан анча тўла текширилгани қадимги Чарманёп каналининг этагидаги Жалолиддин замондоши Шоҳсанам истеҳкомидир. Ёқут асарларида кўрсатилганидек, унинг илк ўрта асрдаги Субурни шаҳри харобалари билан боғлиқлигини олимлар исботлаган. Шаҳарнинг номи ҳам «Сув бурни», уни сув этагида ўрнашганлигини кўрсатади.

Шаҳарнинг жанубида кенг майдонни эгаллаган боғ бўлганлигини кўрсатувчи белгилар, боғ чеккаларидаги ҳашаматли иморат харобалари кишига «Ғариб ва Шоҳсанам» дostonидаги чуқур маҳорат билан тасвирланган кўшк боғини эслатади. Текширишлар кўрсатишича, Шоҳсанам истеҳкоми антик даврда, яъни эрамиздан аввалги I минг йилликнинг охирларида пайдо бўлиб, ундаги ҳаёт бутун Кушон империяси давомида мавжуд бўлган. Аммо африғийлар даврига келиб, бу қалъа харобаликка айланади. Буюк хоразмликлар даврида унда ҳаёт қайтадан тикланган эди. Аммо бу мўғуллар истилоси натижасида яна сўнади. Уша давр обидаларининг стратегик жиҳатдан муҳими — Амударё чап қирғоғидаги баланд Қизқалъадир. Адирнинг тепасидаги бу баланд қўрғон мудофаа жиҳатидан қулай бўлганлиги учун қалъа жуда мустаҳкам бўлган. Баландликни ўраб олган девор бўйлаб қалъа гарнизонидаги кишилар учун турар жойлар қурилган. Бинонинг марказида ҳовуз бор. Бундай ҳовузларни қалъанинг ғарбий қисмида ҳам учратиш мумкин. Бу ҳовузлар Ўрта Осиё даштларидаги сардобаларни эслатади.

Бу даврда Хоразмнинг ижтимоий-иқтисодий тузумида рўй берган зўр ўзгаришлар моддий маданият ёдгорликларидан Говхўра канали воҳасида жойлашган Қаватқалъа комплексига кирган обидаларда сезилиб туради. Говхўра воҳаси шу ном билан аталган канал бўйлаб, эни 2—3 км, узунлиги эса 15 км га чўзилган сонсаноксиз қалъа, қаср ва қўрғон харобалари билан банд бўлган катта ҳудуддан иборат. Қаватқалъа атрофида 8 км майдонни эгаллаб ётган жойнинг ўзидагина тўқсондан ортиқ истеҳком борлиги аниқланди. Мазкур обидаларни текшириш шуни кўрсатадики, марказий қалъа йирик ер эгаси ҳокимининг ёки ҳокимнинг жойи, қаср-

лар эса йирик феодаллар истехкоми, мустаҳкамланман қўрғонлар майда ер эгалари ва деҳқонларнинг турар жойи бўлган. Демак, бу даврда шаклланган феодализм тузумига хос табақалар мавжуд эканлиги яққол кўриниб турибди.

XI—XII асрларда Хоразмдаги кўп шаҳарлар, жумладан Урганч, Кеш кабилар Урта Осиёга хос бўлган ўрта аср шаҳарлари қиёфасига киради. Уша даврдаги хоразмшоҳлар пойтахти, Берунийнинг она шаҳри — Кат ҳам мамлакатнинг энг йирик савдо ва иқтисодий маркази бўлиб танилган. XII асрга оид «Худуд ал-Олам» номли асарнинг номаълум муаллифи таърифича: «Кат — Хоразмнинг бош шаҳри, гузлар Туркистонига кириладиган дарвоза Туркистон, Мовароуннаҳр ва хазорлар музофоти молларининг омбори, савдогарлар тўпландиган жой...» Мақдисийнинг ёзишича, унинг даврида Кат шаҳри Бухородан катта бўлган: ўша даврнинг жуда кўп олимлари ва донишмандлари шу ерда яшаганлар, баъзи жиҳатдан Кат ҳатто Ироқнинг энг йирик марказларидан ҳам устун турган. Бу шаҳарда Осиё ва Европа турли халқлари, жумладан суриялик ва румликларнинг намояндалари тўпланишганлиги бежиз бўлмаган.

Дайди Амударёнинг бетайин оқими натижасида рўй берадиган доимий тошқинлар (дегиш) шаҳарнинг ривожланиши, гуллаб-яшнаши учун тўсқинлик қилиб келган, аҳолининг дарё қирғоқларидан нарироққа чекинишга мажбур этган. X асрнинг биринчи ярмидаёқ Амударёнинг тўлқинлари қадимги Кат қалъасини ва шаҳарнинг унга ёндошган қисмларини ювиб кетиш хавфини туғдирган, шаҳар дарвозасини эса сув олиб кетган. Асрнинг охирларига келиб дарё қалъани емириб тамомлаган эди. Берунийнинг кўрсатишича, Амударё шаҳар қалъасининг тагидан ювиб, унинг бўлаklarини йил сайин олиб кетаверган ва оқибатда 994 йилга келиб, қалъадан асар ҳам қолмаган. Ваҳоланки, хоразмликлар жасорати туфайли дарёнинг фожеали хуружи натижасида Катдаги ҳаёт узилмаган, унинг аҳолиси эски шаҳарни ташлаб, шарқий томонда янги уй-жойлар қура бошлайди. Яна шу Мақдисийнинг таърифича, ўз санъатлари билан донг чиқарган хоразмлик меъморлар вайроналарни қисқа муддатда тиклаганлар.

X аср охирларигача Хоразм икки ҳокимликдан иборат эди. 995 йилда Гурганч (Кўҳна Урганч) ҳокими Кат шаҳрини эгаллаши билан икки ҳокимликка барҳам берилади. Маъмун II даврида Гурганж (Урганч) Шарқ мамлакатларидаги йирик марказлардан бирига айлан-

ди. Унда савдо, ҳунармандчилик, маданият ва фан ривожланди. XI—XII асрларга келиб Гурганч буюк Хоразм давлатининг гўзал ва ажойиб пойтахти бўлиб танилди.

Дунёнинг жуда кўп ерларини айланган атоқли араб сайёҳи ва географи Ёқутнинг Урганч тўғрисидаги: «Мен умримда бу шаҳарга ўхшаш бой ва чиройли шаҳарни кўрмаганман...» — деган сўзларини юқорида келтирган эдик. Истаҳрийнинг таърифича: «Гурганч Хоразмнинг энг катта шаҳри... у ўғузлар билан савдо қиладиган жой бўлиб, у ердан Журжония, Хозорасп, Хуросонга карвонлар жўнайди». Истаҳрийдан олдинроқ Хоразмга келган Ибн Ботута: «У (Урганч) аҳолисининг кўпчилигидан денгиз сингари тўлқинланиб туради», — деб ёзган эди.

Хоразм экспедицияси ер устида яхши сақланиб қолган машҳур обидалардан Тўрабекхоним мақбараси ва унга яқин турган ажойиб Урганч минораси (XI аср), ҳашаматли Текеш ва Фаҳриддин Розий мақбаралари (XII—XIII асрлар) нинг жанубида жойлашган Тошқалъа номли истеҳком харобаларини қазиб текширди. Бу истеҳкомнинг шарқий қисмида деворлари майда хом ғиштдан ишланган Оққалъа харобалари сақланиб келган. Тахминан Тошқалъадан 1,5 км ғарбда катта пахса девор билан ўралган Хоразмбоғ номли обида киши диққатини ўзига жалб қилади.

Тошқалъа 600x800 метр келадиган кўпбурчакли истеҳком бўлиб, пишган ғиштдан тикланган девор ва чуқур хандақ билан ўралган. Қалъа ҳудудида «Қарвонсарой дарвозаси» номи билан машҳур пештоқ харобалари ва XX аср арафасида йиқилган илк ўрта аср даврларига оид катта минора қолдиқлари бор. Тошқалъа нинг жанубий дарвозаси атрофида ўтказилган археологик қазишмалар натижасида шаҳар деворининг қолдиқлари топилиб, унинг пишган ғиштдан қурилгани маълум бўлди. Девор остида чуқурлиги 2,5 метр келадиган пишган ғиштдан қилинган хандақ ҳам бор. Текширишлар шуни кўрсатадики, мўғуллар истилосидан кейин Урганчнинг вайронликка айланиши натижасида шаҳардаги ҳаёт бир неча аср Тошқалъа истеҳкоми билан чекланган. Ана шу даврга оид бўлган нарсалар фақат қалъа ичида учраши бунга далил бўла олади.

«Қарвонсарой дарвозаси» жойлашган ерда катта кўча бўйида ўрнашган шаҳар маҳалласининг харобалари қазиб текширилди. Қарвонсарой олдидаги Чорсуда жуда кўп ҳунармандларнинг кўча томон қараб турган дўконлари, бир бурчакда жойлашган чойхона, ошхона ва

балиқхона борлиги маълум бўлди. Ошхона олдида катта қозоқ учун қазилган ўчоқларнинг излари бор. «Чойхона» харобаларида жуда кўп чоймақ синиқлари ва кичик халтачада майда чақалар топилган. Бу ерда катта тандирли монвойхона, темирчи дўкони, ҳаммом ва шунга ўхшаш қурилишларнинг борлиги аниқланган.

Илк ўрта асрга оид минора харобаларини қазиб текшириш ҳам муҳим маълумотларни берди. Минора харобалари ёнида 1900 йили топилган тошга ёзилган хатга қараганда бу минора 1011 йили, яъни Маъмур академиясида Абу Али ибн Сино ва Беруний хизмат қилаётган даврда пайдо бўлган. Лекин бу ёдгорлик мўғул истилоси даврида шаҳарнинг бошқа ёдгорликлари билан бир вақтда йиқилган. Минора қайтадан XIV асрда тикланган бўлиб, Кўҳна Урганчнинг ҳозиргача сақланиб келган минораси, Тўрабекхоним ва шу даврда қурилган бошқа ёдгорликлар билан тенгдош деб ҳисоблаш мумкин.

Минорага қўшилган XI асрга оид жуда ҳам катта, ҳашаматли масжит харобалари диққатга сазовордир. Балки бу масжит Беруний ва Жалолиддин яшаган даврдаги Урганчнинг марказий масжиди бўлгандир ва унда буюк мутафаккир тез-тез бўлиб ўзининг ўлмас ғояларини ташвиқ қилиб, алломалар билан баҳсдашиб турган, жасур саркарда Жалолиддин Мангуберди ҳайит ёки жума номозига қатнашган бўлса ажаб эмас. Бу масжит ҳам мўғул истилоси даврида харобаликка айланиб, кейин тикланган.

Бутун Кўҳна Урганч харобалари, онда-сонда сақланиб қолган обидаларни эътиборга олмаганда, Хоразм мўғул ва ундан кейинги истилочиларнинг мисли кўрилмаган вахшиёна юришлари натижасида қандай фожеали аҳволга тушганлигини муфассал тасаввур қилишга имкон беради.

Мазкур обидалардан ташқари мўғул истилоси натижасида Хоразмнинг Гулдурсун, Шўраҳон, Норинжон, Дарғон ва шу каби шаҳар ва қалъалари абадий харобаликка айланди. Қолган шаҳар ва қишлоқлари ҳам вайрон қилинган бўлсада, бир қанча вақт ўтиши билан ундаги ҳаёт яна тикланди.

Хоразмнинг гуллаб-яшнаши юқори босқичга чиққанда, қудратли хоразмшоҳлар давлати атрофида энг кучли турк қабилалари — қанғли, қипчоқ, туркман ва қорақалпоқ аҳолиси бирлашиб, жипслашаётган бир пайтда шафқатсиз Чингизхон қўшинлари вахшийларча бостириб киради. Оқибатда буюк Хоразм империяси мўғул

истилоси туфайли емирилади, шаҳар ва қишлоқларнинг деярли ҳаммаси талон-тарож қилиниб, аҳолиси қирилади, қисман ҳайдаб олиб кетилади, минглаб гектар унумдор ерлар эса харобага айланади, доимий равишда тозалаб ва қараб туришни талаб қиладиган суғориш тармоқлари тушкунликка учрайди. Худди шундай қисматни Хоразм кейинроқ дашти қипчоқдан келган кўчманчи қабилаларнинг тинимсиз юришлари, теурийлар ва шайбонийларнинг тожу-тахт талашувлари даврида қайтадан бошдан кечиради. Бунга ўша даврга оид сонсаноксиз шаҳар ва қишлоқлар, айниқса Кўҳна Урганчининг ҳозиргача сақланиб қолган харобалари гувоҳ бўла олади. Дастлаб антик, кейин Шарқ уйғониш даврида қудратли иқтисодий ва юксак маданий пойдеворга эга бўлган Кўҳна Хоразм бир-икки аср ичида оғир тушкунлик ва инқироздан ўз қаддини ростлаб, Хива хонлиги ташкил топгач, аста-секин янгидан тиклана бошлайди. Ноёб маданий ва нафис санъат яратган хоразмликлар Огаҳий, Мунис ва Ферузлар замонасига келиб яна ҳам зўр ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маънавий тараққиёт даражасига кўтариладилар. Шубҳасиз, мазкур бой ва туганмас маданий мерос эгаси Хоразм аҳли мустақиллик ва истиқлол йўлига ўтиб, буюк келажагимизга бунёдкорлик фаолияти билан муносиб ҳиссасини қўшади.

МУНДАРИЖА

М. Хайруллаев. Сўз боши.	3
О. Бўриев. Хоразмшоҳлар салтанати илмий анъаналарининг давомийлиги (Темурийлар даври манбалари таҳлили)	5
А. Бобожонов. Еқут ал-Ҳамавийнинг «Муъжам ал-булдон» асарида Хоразм	18
И. Элмуродов. Еқут ал-Ҳамавийнинг «Муъжам ал-удабо» асарида Хоразм адиблари	27
М. Ҳасаний. Хоразмшоҳлар даврида табобат	38
Ҳ. Исломий. XIII—XIV асрларда Хоразм авлиёлари (Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асари асосида)	50
А. Мадраимов. Алишер Навоий Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ва имом Фахриддин Розий учрашуви ҳақида	60
Ғ. Каримов. Жалолиддинга бағишланган қасида	63
Т. Файзиев. Султон Жалолиддин Муҳаммад бин Ховандшоҳ Мирхонд талқинида	68
Қ. Муниров. Хоразмшоҳлар даврида яратилган бир қўлёзма ҳақида	74
О. Усмон. Шайх Нажмиддин Кубро — Хоразмда мўғул истилосига қарши курашнинг ғоявий ва маънавий раҳбари	78
Б. Абдуҳалимов. Хоразмшоҳлар давлатининг хорижда ўрганилиши тарихидан	84
О. Масалиева. Жалолиддин Мангуберди чет эл илмий адабиётларида (XX асрнинг 20—80-йиллари)	86
Д. Бобожонова. Бадий адабиётда Жалолиддин Мангуберди образи	91
Ш. Воҳидов, Б. Мамашукуров. Хоразмшоҳлар даври фақиҳлари	96
И. Жабборов. Буюк саркарда Жалолиддин яшаган давр обидалари	99

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилди.

Муҳаррир: *М. Содиқова*
Техмуҳаррир: *Л. Тюрин*

ИБ № 6936

Теришга берилди 11.08.99. Босишга рухсат этилди. 10.09.99. Қоғоз бичими 84×108¹/₃₂. Адабий гарнитура. Юқори босма. Офсет қоғози. Шартли босма т. 5,67. Ҳисоб-нашриёт т. 6,0. 1000 нусха. Буюртма 285. Келишилган нархда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент акад. Я. Ғуломов, кўчаси, 70.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди.